

MPSC RAJYASEVA

महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग

सामान्य अध्ययन - I || बुकलेट - 1

कला, स्थापत्यकला व साहित्य, महाराष्ट्रातील भक्ती
चळवळ, आधुनिक भारतीय इतिहास

अनुक्रमणिका
सामान्य अध्ययन - I (बुकलेट 1)

S. No.	Chapter	Page No.
कला, स्थापत्यकला व साहित्य (Art, Architecture & Literature)		
1.	मानवी संस्कृतीचे त्रिदल - कला, साहित्य आणि वास्तुकला	1
2.	भारतातील साहित्य	1
3.	भारतीय कलांचा इतिहास	13
4.	भारतीय वास्तुकला	21
5.	भारतीय शिल्पकला	47
6.	भारतीय चित्रकला	58
7.	भारतीय संगीत	71
8.	नृत्य	99
9.	मराठी नाट्यसंगीत	111
10.	मनोरंजन आणि इतिहास	123
11.	क्रीडा आणि इतिहास	130
12.	पर्यटन आणि इतिहास	136
13.	वारसा व्यवस्थापन	139
महाराष्ट्रातील भक्ती चळवळ (Bhakti Movement in Maharashtra)		
1.	महाराष्ट्रातील भक्ती चळवळीचे ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक महत्त्व	152
2.	भक्ती साहित्याचा भाषिक आणि सांस्कृतिक प्रभाव	158
3.	भक्ती चळवळ आणि मराठा साम्राज्याचा उदय	159
4.	भक्ती चळवळीचा आधुनिक काळातील संदर्भ आणि राजकीय वापर	160
5.	भक्ती चळवळ आणि लोककलांचा सखोल संबंध	162

6.	भक्ती चळवळीतील महिला संतांचे योगदान	163
7.	भक्ती चळवळ आणि आधुनिक भारतीय राष्ट्रवाद	165
आधुनिक भारतीय इतिहास (Modern Indian History)		
1.	युरोपियनांचे आगमन आणि वसाहतवादाची पार्श्वभूमी	171
2.	ब्रिटिश साम्राज्यवादाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी	182
3.	1857 पूर्वीचा वसाहतवादी भारतातील ब्रिटिश प्रशासकीय विस्तार	188
4.	ब्रिटिशांचे भारतातील आर्थिक धोरण	194
5.	ब्रिटिशकालीन भारतातील प्रबोधनाचा उदय	202
6.	भारतातील वृत्तपत्रांचा उदय	214
7.	आधुनिक भारताच्या जडणघडणीतील सुधारणावादी संस्था	224
8.	1857 पूर्वीचा ब्रिटिश सत्तेविरुद्धचा सशस्त्र प्रतिकार	229
9.	1857 चा सशस्त्र उठाव	235
10.	भारतीय राष्ट्रीय सभेची स्थापना	251
11.	नेमस्त आणि जहाल कालखंडातील वैचारिक व राजकीय संघर्ष	258
12.	होमरूल चळवळ	267
13.	गांधी युगाचा उदय आणि असहकार आंदोलनाचा ऐतिहासिक प्रवास	274
14.	सायमन कमिशन ते संपूर्ण स्वातंत्र्याचा ठराव	278
15.	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील तरुण नेतृत्वाचा उदय	281
16.	सविनय कायदेभंग चळवळ	286
17.	प्रांतिक स्वायत्तता ते वैयक्तिक सत्याग्रह	291
18.	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचा अंतिम टप्पा (1942-1947)	293
19.	पाकिस्तानची निर्मिती	301
20.	भारत सरकार कायदा	310
21.	स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठीच्या घटनात्मक हालचाली आणि संस्थानांचे विलीनीकरण	333

कला, स्थापत्यकला व साहित्य (Art, Architecture & Literature)

कला, वास्तुकला और साहित्य

मानवी संस्कृतीचे त्रिदल - कला, साहित्य आणि वास्तुकला

मानवी उत्क्रांतीचा इतिहास हा केवळ जगण्यासाठी केलेल्या संघर्षाचा इतिहास नाही, तर तो अभिव्यक्तीच्या ध्यासाचा प्रवास आहे. जेव्हा आदिमानवाने गुहेच्या भिंतीवर पहिले चित्र कोरले, निसर्गाच्या नादातून संगीत शोधले आणि अनुभवांना शब्दांची धार दिली, तेव्हाच खऱ्या अर्थाने संस्कृतीचा जन्म झाला. 'कला', 'साहित्य' आणि 'वास्तुकला' हे मानवी अस्तित्वाचे असे तीन घटक आहेत, ज्यांनी मानवाला केवळ 'प्राणी' राहू न देता 'सुसंस्कृत जीव' बनवले.

1. कला (Art): हृदयाची भाषा

कला ही मानवी भावनांची सर्वात शुद्ध अभिव्यक्ती आहे. जिथे शब्दांच्या मर्यादा संपतात, तिथे कलेचा प्रवास सुरू होतो.

- ✓ **व्याप्ती:** कला ही केवळ कॅनव्हासवरील रंगांपुरती मर्यादित नाही. ती संगीताच्या सुरावलीत आहे, नृत्याच्या लयीत आहे आणि मातीच्या मूर्तीमध्येही आहे.
- ✓ **संस्कृतीचा आरसा:** एखादी कलाकृती ही त्या काळातील समाजमन, श्रद्धा आणि मानवी संवेदनांचे जिवंत दर्शन घडवते. कलेमुळेच आपण हजारो वर्षांपूर्वीच्या मानवाच्या आनंदाशी आणि दुःखाशी आजही जोडून घेऊ शकतो.

2. साहित्य (Literature): विचारांचे संचित

साहित्य म्हणजे भाषेच्या माध्यमातून रचलेले विचारांचे विश्व. 'हित' आणि 'सहित' यांपासून बनलेला हा शब्द मानवाच्या सर्वांगीण कल्याणाचा मार्ग दर्शवतो.

- ✓ **वैचारिक वारसा:** मौखिक परंपरेतून आलेल्या लोककथांपासून ते आधुनिक कादंबऱ्यांपर्यंत, साहित्याने मानवी बुद्धिमत्तेला प्रगल्भ केले आहे.
- ✓ **काळाचा साक्षीदार:** साहित्य हे समाजाचा 'आरसा' असते. ते आपल्याला भूतकाळातील चुकांची जाणीव करून देते आणि भविष्यासाठी नवी स्वप्ने पाहण्याचे बळ देते. शब्दांच्या सामर्थ्यामुळेच क्रांती घडते आणि संस्कृती पिढ्यापिढ्या जिवंत राहते.

3. वास्तुकला (Architecture): दगडात कोरलेले स्वप्न

वास्तुकला किंवा स्थापत्यशास्त्र हे विज्ञान आणि कलेचे अपूर्व मिश्रण आहे. हे केवळ निवाऱ्याचे शास्त्र नसून मानवी महत्त्वाकांक्षेचे प्रतीक आहे.

- ✓ **भव्यता आणि उपयुक्तता:** वास्तुकला म्हणजे केवळ सिमेंट-कॉक्रीटचे बांधकाम नव्हे, तर ती अवकाशाची (Space) केलेली जाणीवपूर्वक रचना आहे. भव्य मंदिरे, किल्ले, स्तूप आणि आधुनिक गगनचुंबी इमारती यांमधून त्या त्या काळातील तांत्रिक प्रगती आणि सौंदर्यदृष्टी दिसून येते.

- ✓ **अजरामर वारसा:** घरे कोसळतात, परंतु 'वास्तू' इतिहास घडवतात. वास्तुकला ही मानवाच्या स्थिर जीवनाची आणि सृजनशीलतेची साक्ष देणारी सर्वात मोठी कलाकृती आहे.

हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे की, कला, साहित्य आणि वास्तुकला हे एकमेकांपासून वेगळे नाहीत. एखाद्या मंदिराच्या भिंतीवर (वास्तुकला) कोरीव मूर्ती असते (कला) आणि त्या वास्तूचा इतिहास एखाद्या ग्रंथात (साहित्य) जतन केलेला असतो. जेव्हा हे तिन्ही घटक एकत्र येतात, तेव्हा एका महान संस्कृतीचा उदय होतो.

भारतातील साहित्य

प्राचीन काळापासून आधुनिक युगापर्यंतचा सांस्कृतिक प्रवास
भारतीय साहित्य हे जगातील सर्वात जुन्या आणि समृद्ध सांस्कृतिक वारशांपैकी एक असून, ते मानवी विचार, अध्यात्म आणि सामाजिक उत्क्रांतीचा आरसा आहे. 'लिटेरेचर' (Literature) हा शब्द मूळ लॅटिन भाषेतील 'Litteratura' या शब्दापासून आला आहे, ज्याचा शाब्दिक अर्थ 'अक्षरांनी केलेली निर्मिती' असा होतो. भारतीय साहित्याची व्याप्ती केवळ धार्मिक ग्रंथांपुरती मर्यादित नसून, त्यात कथा, कविता, नाटके आणि तात्विक विवेचनांचा समावेश आहे. प्राचीन काळी मौखिक परंपरेने (Oral Tradition) जतन केलेले हे ज्ञान कालांतराने हस्तलिखितांच्या स्वरूपात आणि 18 व्या शतकात मुद्रण कलेच्या (Print Technology) आगमनानंतर ग्रंथांच्या स्वरूपात सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचले. आजच्या डिजिटल युगात 'Kindle' सारख्या माध्यमांतून 'इलेक्ट्रॉनिक साहित्याने' एक नवीन दालन खुले केले आहे. भारतीय साहित्याचा हा प्रवास केवळ भाषेचा विकास नसून, तो भारताच्या वैविध्यपूर्ण संस्कृतीचा आणि वैचारिक प्रगतीचा एक अखंड प्रवाह आहे.

प्राचीन भारतीय साहित्याचे स्वरूप आणि वर्गीकरण

प्राचीन भारतातील साहित्य प्रामुख्याने मानवी जीवनातील मूल्ये आणि सामाजिक वर्तणूक स्पष्ट करण्यासाठी दोन मुख्य विभागांत विभागले गेले आहे.

- **डिडॅक्टिक (Didactic - बोधप्रद) मजकूर:** या प्रकारच्या साहित्याचा मुख्य उद्देश वाचकाच्या तर्कशक्तीला, विचारांना आणि वर्तणुकीला प्रभावित करणे हा असतो. लेखक येथे केवळ माहिती देत नाही, तर वाचकाला एका विशिष्ट नैतिक मार्गावर चालण्यासाठी प्रोत्साहित किंवा बाध्य करतो. **भगवद्गीता** हे डिडॅक्टिक साहित्याचे एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे, कारण त्यात जीवनातील कर्तव्ये आणि नैतिक संघर्षावर मार्गदर्शन केलेले आहे. अशा साहित्याचा वापर प्रामुख्याने राजकीय आणि नैतिक प्रश्नांवर चर्चा करण्यासाठी केला जातो.
- **नॅरेटिव्ह (Narrative - वर्णनात्मक) मजकूर:** या साहित्याचा प्राथमिक उद्देश वाचकाला माहिती देणे आणि त्याचे मनोरंजन करून रस निर्माण करणे हा असतो. लेखकाचा कल येथे कथेच्या प्रवाहातून विशिष्ट माहिती पोहोचवण्याकडे असतो. **रामायण** हे याचे एक उत्तम उदाहरण आहे, जिथे कथेच्या माध्यमातून विविध घटनांचे वर्णन केले जाते. जरी यात नैतिक मूल्ये असली, तरी त्याचे स्वरूप प्रामुख्याने वर्णनात्मक असते.
- **साहित्यातील भेद:** प्राचीन भारतीय साहित्यात **काव्य** (Poetry) आणि **गद्य** (Prose) असे दोन मुख्य प्रकार आढळतात. याशिवाय कादंबरी, लघुकथा, नाटक आणि लघुकादंबरी यांसारख्या विविध उपप्रकारांनी भारतीय साहित्य समृद्ध झाले आहे.
- **सांस्कृतिक Codification (संयोजन):** सुरुवातीच्या काळात महाकाव्ये केवळ मौखिक स्वरूपात अस्तित्वात होती. ग्रीको-रोमन काळातील लोकप्रिय साहित्याप्रमाणेच, भारतीय महाकाव्यांचे संकलन आणि लिखित स्वरूप नंतरच्या काळात गुंतागुंतीच्या भाषेच्या विकासासह विकसित झाले.
- **मुद्रण तंत्रज्ञानाचा प्रभाव:** 18 व्या शतकात भारतात **मुद्रण तंत्रज्ञान** आल्यामुळे साहित्याचा प्रसार वेगाने झाला. यामुळे साहित्याचा उपभोग घेणाऱ्या वाचकांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ झाली आणि शिक्षण क्षेत्रात क्रांती घडून आली.
- **इलेक्ट्रॉनिक साहित्याचा उदय:** आधुनिक काळात साहित्याचे स्वरूप बदलत असून **Kindle** सारख्या उपकरणांमुळे वाचकांना एकाच वेळी अनेक पुस्तके उपलब्ध होत आहेत. या तांत्रिक बदलामुळे साहित्याची पोहोच जागतिक स्तरावर अधिक सुलभ झाली आहे.

- **राजकीय आणि नैतिक विषयांची हाताळणी:** डिडॅक्टिक आणि नॅरेटिव्ह या दोन्ही प्रकारच्या मजकुरातून त्या काळातील राजकीय व्यवस्था आणि नैतिक आचारसंहिता मांडण्याचे काम प्राचीन भारतीय लेखकांनी अत्यंत प्रभावीपणे केले आहे.
- **वैविध्यपूर्ण शैली:** भारतीय साहित्यात केवळ संस्कृतचाच प्रभाव नसून, प्राकृत आणि पाली यांसारख्या लोकभाषांनी सुद्धा साहित्याला एक वेगळी ओळख आणि सुलभता प्रदान केली आहे.

वैदिक साहित्य: ज्ञानाचा उगम आणि आध्यात्मिक अधिष्ठान

'वेद' या शब्दाचा अर्थ 'ज्ञान' (Knowledge) असा होतो आणि हे ग्रंथ मानवाला पृथ्वीवर आणि त्यानंतरचे जीवन कसे जगावे, याचे मार्गदर्शन करतात.

- **वैदिक साहित्याचा उगम:** वेदांची निर्मिती मानवी नसून ती दैवी मानली जाते, म्हणून त्यांना 'अपौरुषेय' असेही म्हटले जाते. ही ज्ञानपरंपरा प्राचीन ऋषींनी ध्यानावस्थेत प्राप्त केली आणि ती पिढ्यान्पिढ्या मौखिक स्वरूपात जतन करण्यात आली.
- **लेखन आणि शैली:** वैदिक साहित्य अत्यंत **शैलीदार आणि लयबद्ध (Lyrical)** पद्धतीने लिहिले गेले आहे. त्यातील शब्दसंपदा समृद्ध असून त्यामध्ये आध्यात्मिक आणि वैश्विक गुणिते दडलेली आहेत. सुमारे 1500 ते 1000 ईसवी सन पूर्व या काळात वेदांचे संकलन झाल्याचे अभ्यासक मानतात.
- **हिंदू धर्मातील महत्त्व:** वेदांना हिंदू धर्मात **पवित्र आणि सर्वोच्च स्थान** दिले गेले आहे. ईश्वराने मानवाच्या कल्याणासाठी प्रस्थापित केलेली ही दैवी प्रकटीकरणे (Divine Revelations) असल्याचे मानले जाते.
- **व्यापक सामाजिक दृष्टीकोन:** वैदिक साहित्य केवळ धार्मिक विधींपुरते मर्यादित नाही, तर ते '**वसुधैव कुटुंबकम**' (संपूर्ण जग हे एक कुटुंब आहे) हा उदात्त विचार मांडते. यामध्ये विश्वाकडे आणि मानवाकडे बघण्याचा एक व्यापक दृष्टीकोन दिला आहे.
- **वेदांचे चार मुख्य प्रकार:** वैदिक वाङ्मयात **ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आणि अथर्ववेद** या चार प्रमुख वेदांचा समावेश होतो. प्रत्येक वेदाचे स्वतःचे विशिष्ट महत्त्व आणि कार्य आहे.
- **ऋषींचे योगदान:** वैदिक सुक्तांची रचना प्रामुख्याने प्राचीन ऋषी आणि कवींनी केली आहे. त्यांनी वैश्विक रहस्यांचे दर्शन घेऊन ते संस्कृत कवितेच्या माध्यमातून मांडले आहे.
- **यज्ञाचे महत्त्व (Sacrifice):** वेदांमधील सर्व संहिता प्रामुख्याने **यज्ञ** विधींवर भर देतात. यज्ञाच्या माध्यमातून ईश्वराची आराधना करणे हा त्या काळातील उपासनेचा मुख्य मार्ग होता.
- **वैदिक उप-ग्रंथ:** प्रत्येक वेदाला पूरक असे अन्य ग्रंथ असतात, ज्यामध्ये **ब्राह्मणग्रंथ, आरण्यके आणि उपनिषदे** यांचा समावेश होतो. हे ग्रंथ वेदांमधील गूढ अर्थांचे विश्लेषण करतात.

ऋग्वेद: मानवी साहित्यातील प्राचीनतम वारसा (The Rig Veda)

ऋग्वेद हा चार वेदांपैकी सर्वात प्राचीन वेद मानला जातो आणि तो जागतिक साहित्यातील एक अनमोल ठेवा आहे.

- **प्राचीनत्व आणि स्वरूप:** ऋग्वेद हा 1028 सुक्तांचा (Hymns) संग्रह असून तो अत्यंत शुद्ध आणि प्राचीन संस्कृत भाषेत रचलेला आहे. हा वेद **10 मंडळांमध्ये (Mandalas)** विभागलेला असून, या मंडळांचा आकार आणि त्यांची लांबी वेगवेगळी आहे. यातील प्रत्येक मंडळात अनेक सुक्ते आहेत, ज्यांचा वापर प्रामुख्याने यज्ञप्रसंगी केला जातो.
- **इंडो-युरोपियन भाषेचा वारसा:** ऋग्वेदाला कोणत्याही इंडो-युरोपियन भाषेतील पहिली प्रदीर्घ साहित्यकृती मानले जाते. या ग्रंथामुळे प्राचीन भाषाशास्त्राचा आणि मानवी उत्क्रांतीचा अभ्यास करणे शक्य झाले आहे. इतिहासकारांच्या मते याची रचना साधारणपणे 1500 ते 1200 ईसवी सन पूर्व या कालखंडात झाली असावी.
- **विषयवस्तू आणि भर:** या वेदाचा मुख्य भर **ऐहिक संपत्ती (Worldly Wealth)** आणि **निसर्गसौंदर्यावर (Natural Beauty)** आहे. ऋग्वेदातील मंत्र हे निसर्गातील विविध शक्तींची स्तुती करण्यासाठी आणि मानवी जीवनात समृद्धी आणण्यासाठी रचलेले आहेत.
- **दैवतशास्त्र (Gods):** ऋग्वेदातील बहुतांश सुक्ते विविध देवतांना समर्पित आहेत. यात प्रामुख्याने **इंद्र** (ज्याला प्रमुख दैवत मानले जाते), **अग्नी** (अग्नीचा देव), **वरुण** (पाण्याचा देव), **रुद्र** (वारा/वादळाचा देव), **आदित्य** (सूर्याचा एक प्रकार), **वायू** (हवेचा देव) आणि **अश्विनी कुमार** (जुळे देव) यांचा उल्लेख आढळतो.
- **स्त्री देवतांचा सन्मान:** ऋग्वेदात केवळ पुरुष देवतांचा नाहीत, तर **उषा** (पहाटेची देवी), **पृथ्वी** (धरती माता), **अदिती** आणि **वाक** (वाणीची देवी) यांसारख्या स्त्री देवतांना समर्पित केलेली अत्यंत भावपूर्ण सुक्ते देखील आढळतात.
- **सत्यमेव जयते:** भारताचे ब्रीदवाक्य असलेले 'सत्यमेव जयते' (सत्याचाच विजय होतो) हे वाक्य मुंडक उपनिषदातून घेतले आहे, परंतु त्याचे मूळ वैचारिक बीज वैदिक परंपरेत आहे. हे वाक्य महात्मा गांधींनी भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यादरम्यान एक प्रेरक मंत्र म्हणून लोकप्रिय केले होते.
- **गायत्री मंत्र:** अत्यंत पवित्र मानला जाणारा **गायत्री मंत्र** हा ऋग्वेदात आढळतो. या मंत्राची रचना ऋषी **विश्वामित्र** यांनी केली असून तो सवितृ (सूर्य) देवतेला समर्पित आहे.
- **सामाजिक आणि आध्यात्मिक संदेश:** ऋग्वेदातील सूक्ते केवळ धार्मिक विधी नाहीत, तर ती त्या काळातील लोकांच्या आशा-आकांक्षा, भीती आणि निसर्गाप्रती असलेल्या आदरभावाचे दर्शन घडवतात. मृत्यू, जीवन आणि सृष्टीची निर्मिती यांवरही यात भाष्य केलेले आहे.

यजुर्वेद: यज्ञविधी आणि कर्मकांडांचे शास्त्र (The Yajur Veda)

'यजुस' या शब्दाचा अर्थ 'यज्ञ' (Sacrifice) असा होतो. हा वेद प्रामुख्याने यज्ञविधींमधील मंत्र आणि क्रियांच्या मार्गदर्शनासाठी ओळखला जातो.

- **यज्ञाचे केंद्रस्थान:** यजुर्वेद हा प्रामुख्याने कर्मकांडांवर आधारित आहे. वैदिक काळात प्रचलित असलेल्या विविध प्रकारच्या यज्ञांचे विधी आणि त्यामध्ये म्हटल्या जाणाऱ्या मंत्रांचे संकलन यात केले आहे. हा वेद ऋषी आणि पुरोहितांसाठी एक **नियमपुस्तिका (Guidebook)** म्हणून कार्य करतो.
- **दोन मुख्य शाखा:** यजुर्वेदाचे **शुक्ल यजुर्वेद** (पांढरा/शुद्ध) आणि **कृष्ण यजुर्वेद** (काळा/मिश्रित) असे दोन मुख्य भाग आहेत. या दोन शाखांमधील मंत्रांची मांडणी आणि उपयोजन वेगवेगळे आहे.
- **शुक्ल यजुर्वेद (Vajasaneyi Samhita):** याला 'वाजसनेयी संहिता' असेही म्हणतात. यात केवळ मंत्रांचा समावेश असून ते याज्ञवल्क्य ऋषींनी आपल्या शिष्यांना शिकवले होते असे मानले जाते. यामध्ये 40 अध्याय आणि 1875 श्लोक आहेत.
- **कृष्ण यजुर्वेद (Taittiriya Samhita):** ही शाखा 'तैत्तिरीय संहिता' म्हणून ओळखली जाते. यात मंत्रांसोबतच त्यांच्या विनियोगाचे (कसे वापरावेत याचे) गद्य स्पष्टीकरण देखील दिलेले असते. यात 7 कांडे असून 1875 श्लोकांचा समावेश आहे. पुरोहितांद्वारे यज्ञविधींच्या वेळी याचा प्रामुख्याने वापर केला जातो.
- **विधींचे स्वरूप:** यजुर्वेदात दर्शपूर्णमास, अग्निहोत्र आणि सोमयज्ञ यांसारख्या जटिल यज्ञांच्या पद्धतींचे सविस्तर वर्णन दिले आहे. हे विधी केवळ धार्मिक नसून त्यामागे सामाजिक शिस्त लावण्याचा देखील उद्देश होता.
- **तात्त्विक महत्त्व:** जरी हा वेद कर्मकांडांवर भर देत असला, तरी त्यातील काही मंत्र विश्वाच्या उत्पत्तीवर आणि मानवाच्या ईश्वराशी असलेल्या संबंधावर प्रकाश टाकतात.
- **प्रायोगिक ज्ञान:** यजुर्वेदाच्या माध्यमातून त्या काळातील गणिती मोजमापे (यज्ञवेदी तयार करण्यासाठी) आणि खगोलशास्त्राच्या प्राथमिक ज्ञानाचा प्रत्यय येतो.

सामवेद: भारतीय संगीताचा उगम (The Sama Veda)

'सामन्' या शब्दाचा अर्थ 'लय' किंवा 'संगीत' (Melody) असा होतो. सामवेद हा प्रामुख्याने गायन आणि सुरावलींवर आधारित ग्रंथ आहे.

- **रचना आणि उगम:** सामवेदात एकूण 1875 ऋचा (श्लोक) आहेत. इतिहासकारांच्या मते, यातील केवळ 75 ऋचा मूळ असून उर्वरित सर्व ऋचा ऋग्वेदाच्या 'शाकल' शाखेतून घेतलेल्या आहेत. हे ऋग्वेदातील मंत्रांचे सांगीतिक रूपांतर आहे असे म्हणता येईल.
- **भारतीय संगीताचा पाया:** सामवेदाला भारतीय शास्त्रीय संगीताचा उगम मानले जाते. यात सुरावली (Hymns), विलग ओळी आणि सुमारे 16,000 रागांचा व रागिणींचा (Musical Notes) समावेश आहे. भारतीय संगीत परंपरेची उत्क्रांती समजून घेण्यासाठी हा ग्रंथ अनिवार्य आहे.
- **गायनाचे महत्त्व:** या ग्रंथाला 'गानांचे पुस्तक' (Book of Chants) असेही संबोधले जाते. यज्ञविधींच्या वेळी जेव्हा 'उद्गाता' (गायन करणारा पुरोहित) मंत्रांचे गायन करतो, तेव्हा सामवेदातील नियमांचे पालन केले जाते.
- **वैदिक संगीत विकास:** सामवेदावरून हे स्पष्ट होते की, वैदिक काळातील समाज केवळ साहित्यातच नव्हे, तर ध्वनीशास्त्र आणि संगीतामध्येही प्रगत होता. स्वरांचे आरोह-अवरोह आणि लयीचे अचूक ज्ञान त्याकाळी विकसित झाले होते.

अथर्ववेद: मानवी जीवन आणि औषधशास्त्राचा संग्रह (The Atharva Veda)

अथर्ववेदाला 'ब्रह्मवेद' असेही म्हटले जाते. याची रचना अथर्वण आणि अंगिरस या दोन ऋषींनी केली असल्यामुळे जुन्या काळात याला 'अथर्वगिरस' या नावानेही ओळखले जात असे.

- **विषयवस्तू आणि उद्दिष्ट:** या वेदाचा मुख्य विषय मानवी समाजाची शांतता आणि समृद्धी हा आहे. दैनंदिन मानवी जीवनातील सर्व पैलूंचा विचार यात केला आहे. विशेषतः विविध आजारांवरील उपचारांवर या ग्रंथात मोठ्या प्रमाणावर भर देण्यात आला आहे.
- **वैद्यकशास्त्र (Medicine):** अथर्ववेदाला आयुर्वेदाचा पूर्वज मानले जाते. यामध्ये विविध रोगांवर उपचार करण्यासाठी औषधी वनस्पती आणि मंत्रांचा वापर सुचवलेला आहे. या पुस्तकात जवळपास 99 पेक्षा जास्त व्याधींवर औषधोपचार आणि उपाय सांगितले आहेत.
- **शाखा आणि संकलन:** या वेदाच्या पैप्पलाद आणि शौनकीय या दोन प्रमुख शाखा (Recessions) उपलब्ध आहेत.
- **काळा आणि पांढरा जादू (Black and White Magic):** अथर्ववेदातील बहुतांश माहिती ही रोगांपासून मुक्ती, शत्रूपासून संरक्षण आणि काळ्या-पांढऱ्या जादूशी संबंधित आहे. तसेच यामध्ये जगातील बदलांचे तर्कशास्त्र आणि सामान्य गृहस्थाच्या जीवनातील समस्यांवरही भाष्य केले आहे.

- **विविध मंत्र:** यात केवळ आध्यात्मिकच नव्हे, तर व्यावहारिक जीवनातील यश मिळवण्यासाठी, पती-पत्नीमधील संबंध सुधारण्यासाठी आणि निसर्गातील आपत्ती टाळण्यासाठी देखील मंत्र दिले आहेत.

ब्राह्मणग्रंथांचे स्वरूप आणि कार्य (The Brahmanas)

ब्राह्मणग्रंथ हे हिंदू धर्मातील 'श्रुती' (एकूण प्राप्त केलेले ज्ञान) साहित्याचा एक महत्त्वाचा भाग आहेत. प्रत्येक वेदासोबत एक स्वतंत्र ब्राह्मणग्रंथ जोडलेला असतो.

- **टीका आणि विश्लेषण:** ब्राह्मणग्रंथ म्हणजे वेदांमधील क्लिष्ट मंत्रांवर केलेली गद्य स्वरूपातील टीका (Commentary) होय. यात वेदांमधील विधींचे सविस्तर अर्थ, कथा, तथ्ये, तत्वज्ञान आणि यज्ञविधींचे सखोल विश्लेषण दिलेले असते.
- **यज्ञाचे शास्त्र (Science of Sacrifice):** विधी नेमके कसे पार पाडावेत, यज्ञवेदीची रचना कशी असावी आणि विधींमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या पवित्र शब्दांचा प्रतीकात्मक अर्थ काय आहे, याचे सविस्तर मार्गदर्शन या ग्रंथांमध्ये मिळते.
- **कालखंड:** जरी इतिहासकारांमध्ये याच्या कालखंडाबाबत मतभेद असले, तरी साधारणपणे ईसवी सन पूर्व 900 ते 700 या काळात ब्राह्मणग्रंथांची निर्मिती आणि संकलन झाले असावे असे मानले जाते.
- **वेदानुसार ब्राह्मणग्रंथांची विभागणी:** खालील तक्त्यावरून प्रत्येक वेदाशी संबंधित ब्राह्मणग्रंथ स्पष्ट होतात:

वेद	संबंधित ब्राह्मणग्रंथ
ऋग्वेद	ऐतरेय ब्राह्मण, कौषीतकी ब्राह्मण
सामवेद	तांड्य ब्राह्मण, षड्विंश ब्राह्मण, सामविधान ब्राह्मण
यजुर्वेद	शतपथ ब्राह्मण (शुक्ल यजुर्वेद), तैत्तिरीय ब्राह्मण (कृष्ण यजुर्वेद)
अथर्ववेद	गोपथ ब्राह्मण

आरण्यके: वनातील तात्विक चिंतन (The Aranyakas)

आरण्यके हे ब्राह्मणग्रंथांच्या शेवटी जोडलेले भाग आहेत. 'अरण्य' म्हणजे जंगल, त्यामुळे ज्या ग्रंथांचे पठण किंवा अभ्यास जंगलात केला जातो, त्यांना 'आरण्यके' म्हणतात.

- **यज्ञाचे तर्कशास्त्र:** आरण्यके प्रामुख्याने यज्ञविधींमधील कर्मकांडापेक्षा त्यामागील तर्क आणि उद्देश (Rationale) यावर अधिक चर्चा करतात. विधींच्या केवळ बाह्य स्वरूपापेक्षा त्यांच्या आध्यात्मिक अर्थावर यात भर दिला आहे.
- **मूनी आणि अभ्यासक:** असे मानले जाते की, ज्या ऋषींना आणि अभ्यासकांना (मूनी) वस्तीच्या बाहेर जंगलात राहणे पसंत होते, त्यांनी या ग्रंथांची निर्मिती केली. हे ग्रंथ जन्म-मृत्यूचे चक्र आणि आत्म्याचे गूढ यांवर प्रकाश टाकतात.

- **वेदानुसार आरण्यके:** प्रत्येक वेदाला स्वतःचे आरण्यक असते. उदा. ऋग्वेदाचे ऐतरेय आरण्यक, यजुर्वेदाचे तैत्तिरीय आरण्यक इत्यादी.

उपनिषदे: वेदांताचा आध्यात्मिक कळस (The Upanishads)

'उपनिषद' या शब्दाची फोड 'उप' (जवळ), 'नि' (खाली) आणि 'षद' (बसणे) अशी होते, ज्याचा अर्थ 'गुरुंच्या चरणांजवळ बसून प्राप्त केलेले ज्ञान' असा होतो. हे नाव प्राचीन 'गुरु-शिष्य' परंपरेचे उत्तम दर्शन घडवते.

- **वेदांत (Vedanta):** उपनिषदांना 'वेदांत' असेही म्हटले जाते, कारण ते वेदांचा अंतिम भाग ('अंत') आहेत आणि त्यामध्ये वेदांतील सर्वोच्च तत्त्वज्ञानाचा निष्कर्ष दिलेला आहे.
- **तात्विक स्वरूप:** उपनिषदे ही प्रामुख्याने मठवासी आणि गूढवादी स्वरूपाचे संस्कृत ग्रंथ आहेत. यामध्ये मानवी अस्तित्वाचे 'सत्य' आणि मोक्षाचा मार्ग शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. जन्म-मृत्यूचे चक्र, विश्वाची निर्मिती आणि मानवाच्या भौतिक व आध्यात्मिक आकांक्षा यांमधील संघर्षावर यात भाष्य केले आहे.
- **संख्या आणि मुक्तीका संकल्पना:** उपनिषदांची एकूण संख्या 200 पेक्षा जास्त असल्याचे मानले जाते. परंतु, 'मुक्तीका' (Muktika Canon) नुसार 108 उपनिषदे महत्त्वाची मानली जातात. 108 ही संख्या हिंदू परंपरेतील जपमाळेच्या मण्यांशी साधर्म्य दर्शवते.
- **प्रमुख उपनिषदांचे वर्णन:** खालील तक्त्यात काही महत्त्वाच्या उपनिषदांचा परिचय दिला आहे:

उपनिषद	थोडक्यात वर्णन
बृहदारण्यक उपनिषद	यात स्व (Self), ब्रह्म आणि विश्वाच्या स्वरूपावर सखोल तात्विक चर्चा केलेली आहे.
छांदोग्य उपनिषद	ध्यान, कर्म आणि पुनर्जन्म या विषयांवर यात चर्चा आहे. यात पौराणिक कथांचाही समावेश आहे.
मुंडक उपनिषद	स्व आणि ब्रह्म यांच्यातील संबंध आणि त्यांच्यातील स्वरूपावर प्रकाश टाकते. यात 'सत्यमेव जयते' हे घोषवाक्य आढळते.
कठ उपनिषद	आत्म्याचे स्वरूप, स्वर्ग आणि पुनर्जन्म याविषयी ज्ञान मिळवण्यासाठी एका लहान मुलाने (नचिकेता) केलेली धडपड यात चित्रित केली आहे.
मांडुक्य उपनिषद	चेतनेच्या चार अवस्था आणि 'स्व'च्या स्वरूपावर यात चर्चा केलेली आहे.
ईश उपनिषद	ब्रह्म, स्व आणि या दोन्हीमधील संबंधांचे विवेचन यात आढळते.

रामायण: आदिकाव्याचा वारसा (The Ramayana)

रामायण हे जगातील सर्वात प्रसिद्ध आणि प्रिय महाकाव्यांपैकी एक आहे. याची रचना ऋषी वाल्मिकी यांनी केली असून त्यांना 'आदिकवी' (पहिला कवी) असे संबोधले जाते.

- **रचना आणि खंड:** रामायणामध्ये एकूण 24,000 श्लोक असून ते सात कांडांमध्ये (Khandas/Books) विभागलेले आहेत. यामध्ये प्रभू रामचंद्र आणि लंकाधिपती रावण यांच्यातील युद्धाचे आणि सीतेच्या अपहरणाचे वर्णन आहे.
- **पुरुषार्थ (Four-fold Aspirations):** रामायणाच्या माध्यमातून मानवी जीवनातील चार महत्त्वाच्या ध्येयांचे (पुरुषार्थ) मार्गदर्शन केले आहे:
  - ✓ धर्म: कर्तव्य किंवा नीतिमत्ता.
  - ✓ अर्थ: भौतिक जगातील उपलब्धी.
  - ✓ काम: इच्छांची पूर्ती.
  - ✓ मोक्ष: इच्छांपासून मुक्ती.
- **आदर्श व्यक्तिमत्त्व:** रामायणात प्रभू रामचंद्रांना 'आदर्श पुरुष' (Ideal Man) म्हणून चित्रित केले आहे. या महाकाव्यातील इतर प्रमुख पात्रांमध्ये लक्ष्मण, हनुमान, विभीषण आणि सीता यांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे.

महाभारत: जगातील सर्वात मोठे महाकाव्य (The Mahabharata)

महाभारताची रचना ऋषी व्यास (वेद व्यास) यांनी केली आहे. हे महाकाव्य विविध आवृत्त्यांमध्ये उपलब्ध असून, त्याचा सर्वात लोकप्रिय भाग म्हणजे 'भगवद्गीता' होय.

- **उत्क्रांती आणि श्लोक संख्या:** महाभारताच्या सुरुवातीच्या आवृत्तीला 'जय' (विजयी कथा) म्हटले जात असे, ज्यामध्ये 8,800 श्लोक होते. नंतर ती 'भारत' म्हणून ओळखली जाऊ लागली (24,000 श्लोक). सध्याच्या स्वरूपात महाभारतात सुमारे 1,00,000 श्लोक असून ते 10 पार्वांमध्ये (अध्यायांमध्ये) विभागलेले आहेत.
- **कथानक आणि सूत्रधार:** महाभारताची मुख्य कथा हस्तिनापूरच्या गादीसाठी कौरव आणि पांडव यांच्यात झालेल्या संघर्षाभोवती फिरते. **भगवान श्रीकृष्ण** हे या संपूर्ण कथेचे मुख्य सूत्रधार आहेत.
- **भगवद्गीता:** महाभारतातील 'भीष्म पर्वत' भगवद्गीतेचा समावेश आहे. यात कुरुक्षेत्राच्या युद्धभूमीवर श्रीकृष्णाने अर्जुनाला दिलेला उपदेश आहे. हा ग्रंथ हिंदू धर्मातील तात्विक प्रश्नांचे उत्तर देणारा आणि सन्मानाने जगण्याचे मार्गदर्शन करणारा मुख्य ग्रंथ मानला जातो.
- **ऐतिहासिक आणि भौगोलिक महत्त्व:** महाभारतात त्या काळातील राजे, ऋषी, वीर आणि सामान्य लोकांच्या कथांसोबतच भारताच्या भूगोल आणि वंशावळीची माहिती देखील मिळते.

पुराणे: जुन्याचे नूतनीकरण (The Puranas)

'पुराण' या शब्दाचा अर्थ 'जुन्याचे नूतनीकरण करणारे' असा होतो. हे ग्रंथ प्रामुख्याने कथांच्या स्वरूपात असून सामान्य जनतेला वेदांचे ज्ञान सुलभ भाषेत सांगण्याचे काम करतात.

- **मुख्य आशय:** पुराणांमध्ये विश्वाची उत्पत्ती, देवतांच्या कथा, राजांच्या वंशावळी आणि हिंदू त्रिमूर्ती (ब्रह्मा, विष्णू आणि महेश) यांच्या केंद्राभोवती फिरणारी कथानके आहेत.
- **महापुराणे:** पुराणांची संख्या मोठी असली तरी **18 मुख्य पुराणे (महापुराणे)** महत्त्वाची मानली जातात. यात भागवत, ब्रह्म, वायू, अग्नी, गरुड, पद्म, विष्णू आणि मत्स्य ही पुराणे सर्वाधिक लोकप्रिय आहेत.
- **अमरसिंह यांचे पाच विषय:** प्रसिद्ध कोशकार अमरसिंह यांच्या मते, पुराणांमध्ये पाच मुख्य विषय असले पाहिजेत:
  1. **सर्ग:** विश्वाची निर्मिती.
  2. **प्रतिसर्ग:** विश्वाचा नाश आणि पुनरुत्पत्तीचे चक्र.
  3. **मन्वंतर:** मनुंच्या कालखंडातील इतिहास.
  4. **वंश:** देव आणि ऋषींच्या वंशावळी.
  5. **वंशानुचरित:** राजांच्या राजवंशांचा इतिहास.
- **उपपुराणे:** पुराणांच्या लोकप्रियतेमुळे **19 उपपुराणे** देखील रचली गेली, जी प्रादेशिक भाषांमध्ये देखील उपलब्ध झाली.

अभिजात संस्कृत साहित्य (Classical Sanskrit Literature)

अभिजात संस्कृत साहित्याचे प्रामुख्याने **वैदिक आणि अभिजात अशा दोन श्रेणींमध्ये वर्गीकरण** केले जाते. रामायण आणि महाभारत या महाकाव्यांना तात्विक आणि धार्मिक महत्त्वामुळे स्वतंत्र स्थान दिले गेले असले, तरी त्यांना संस्कृत काव्याचे पूर्वज मानले जाते.

- **वैशिष्ट्ये:** हे साहित्य प्रामुख्याने काव्य (Epic Poetry), नाटक (Classical Play), आणि औषधशास्त्र, राज्यशास्त्र, व्याकरण, खगोलशास्त्र, गणित यांसारख्या विषयांवरील प्रबंधांनी व्यापलेले आहे.
- **पाणिनीची अष्टाध्यायी:** संस्कृत साहित्यातील अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे पाणिनीची '**अष्टाध्यायी**' होय. हा व्याकरण शास्त्रावरील एक असा अद्वितीय ग्रंथ आहे, ज्याने संस्कृत भाषेला कठोर नियमांमध्ये बद्ध केले आणि भाषेला एक निश्चित स्वरूप प्रदान केले.
- **काव्य आणि नाटक:** महाकाव्यांनंतर संस्कृतमध्ये 'काव्य' (कविता) आणि 'नाटक' या क्षेत्रांत मोठी प्रगती झाली. भास, कालिदास आणि भवभूती यांसारख्या लेखकांनी याला शिखरावर नेऊन ठेवले.

संस्कृत नाटक (Sanskrit Drama)

संस्कृत नाटकांची परंपरा अत्यंत प्राचीन आणि समृद्ध आहे. या नाटकांमध्ये मानवी भावना, प्रेम, शौर्य आणि नैतिक मूल्यांचे चित्रण केले जाते.

प्रसिद्ध नाटककार आणि त्यांची नाटके:

नाटककार	नाटकाचे नाव आणि थोडक्यात माहिती
कालिदास	<ol style="list-style-type: none"> 1. मालविकाग्निमित्रम: हे कालिदासाचे पहिले नाटक असून यात राणीची दासी मालविका आणि शुंग वंशाचा राजा अग्निमित्र यांच्यातील प्रेमकथा आहे. 2. विक्रमोर्वशीयम: हे पाच अंकी नाटक असून यात पुरूरवा आणि अप्सरा उर्वशी यांची वैदिक काळातील प्रेमकथा मांडली आहे. 3. अभिज्ञान शाकुंतलम: हे कालिदासाचे सर्वोत्कृष्ट नाटक मानले जाते. यात महाभारत काळातील शकुंतला आणि राजा दुष्यंत यांची कथा आहे.
शूद्रक	मृच्छकटिका (The Little Clay Cart): हे दहा अंकी नाटक असून यात चारुदत्त नावाचा ब्राह्मण आणि वसंतसेना नावाची गणिका यांची प्रेमकथा आहे. यात तत्कालीन सामाजिक स्थितीचे वास्तववादी चित्रण आढळते.
विशाखादत्त	मुद्राराक्षस: हे एक ऐतिहासिक नाटक असून यात चाणक्याने धोरणीपणाने चंद्रगुप्त मौर्याला सत्तेवर कसे बसवले, याचे चित्रण आहे. हे नाटक 4 व्या ते 8 व्या शतकातील असावे असे मानले जाते.
भवभूती	उत्तर रामचरितम: हे सात अंकी नाटक असून यात प्रभू श्रीरामांच्या उत्तर आयुष्यातील कथा (राज्याभिषेकापासून सीतेच्या त्यागापर्यंत) वर्णिली आहे. हे नाटक 'करुण' रसासाठी प्रसिद्ध आहे.

संस्कृत कविता (Sanskrit Poetry - Kavya)

या शैलीला '**काव्य**' असेही म्हटले जाते. नाटकाच्या तुलनेत काव्याचा मुख्य भर हा भाषेची शैली, अलंकार, शब्दरचना आणि स्वरूपावर असतो.

- **कालिदास:** त्यांनी 'कुमारसंभवम्' (शिव-पार्वतीचा पुत्र कार्तिकेय याचा जन्म) आणि 'रघुवंशम्' (रघू घराण्याची वंशावळ) ही महाकाव्ये लिहिली. तसेच 'मेघदूतम्' आणि 'ऋतुसंहारम्' ही त्यांची दोन प्रसिद्ध खंडकाव्ये आहेत.

- **हरिषेण:** गुप्त काळात समुद्रगुप्ताच्या दरबारात हरिषेण नावाचा प्रसिद्ध कवी होता. त्याने अलाहाबाद स्तंभावरील (Prayag Prashasti) प्रशस्ती लिहिली, जी समुद्रगुप्ताच्या पराक्रमाचे वर्णन करते.
- **जयदेव:** 12 व्या शतकातील प्रसिद्ध कवी जयदेव यांनी 'गीत गोविंद' ची रचना केली. यात भगवान श्रीकृष्ण आणि राधा यांच्यातील प्रेम आणि भक्तीचे अत्यंत मधुर वर्णन आहे.

प्राचीन शास्त्रीय आणि वैज्ञानिक ग्रंथ (Ancient Scientific Texts)

प्राचीन भारतात केवळ धार्मिकच नव्हे, तर विज्ञानाच्या विविध शाखांमध्येही महान ग्रंथांची निर्मिती झाली.

- **पिंगला (Chhandashastra):** पिंगला यांनी 'छंदशास्त्र' हा ग्रंथ लिहिला. हा संस्कृत छंदशास्त्रावरील (Prosody) सर्वात जुना ग्रंथ मानला जातो. यात 8 अध्याय असून ते सूत्र शैलीत लिहिलेले आहेत.
- **चरक (Charaka Samhita):** हा आयुर्वेदावरील (भारतीय वैद्यकशास्त्र) सर्वात महत्त्वाचा ग्रंथ आहे. यात औषधे आणि उपचार पद्धतींचे सविस्तर वर्णन आहे.
- **सुश्रुत (Sushruta Samhita):** या ग्रंथाला 'सुश्रुताचे संकलन' म्हटले जाते. हे शस्त्रक्रिया (Surgery) विषयावरील प्राचीनतम संस्कृत पुस्तक आहे.
- **माधव (Rug-vinishcaya):** माधव यांनी 'माधव निदान' नावाचा ग्रंथ लिहिला, ज्यात विविध रोगांची लक्षणे आणि त्यांच्या परिणामांवर चर्चा केली आहे. त्यांनी देवी (Smallpox) या रोगावरही स्वतंत्र माहिती दिली आहे.
- **वराहमिहिर:** त्यांनी 'पंच-सिद्धांतिका' (खगोलशास्त्रावरील पाच सिद्धांत) आणि 'बृहत् संहिता' (वास्तुशास्त्र, मंदिरे, खगोलशास्त्र, ढग निर्मिती, हवामान इत्यादींवरील ज्ञानकोश) हे ग्रंथ लिहिले.
- **आर्यभट (Aryabhatiya):** आर्यभटांचा 'आर्यभटीय' हा गणित आणि खगोलशास्त्रावरील महान ग्रंथ आहे. यात अंकगणित, बीजगणित, त्रिकोणमिती आणि गोलाकार त्रिकोणमिती यांचा समावेश आहे.

बौद्ध साहित्य: प्रज्ञा आणि करुणेचा वारसा (Buddhist Literature)

बौद्ध साहित्याची रचना प्रामुख्याने पाली आणि प्राकृत भाषांमध्ये झाली, परंतु नंतरच्या काळात अनेक महत्त्वाचे ग्रंथ संस्कृतमध्येही लिहिले गेले. 'प्राकृत' म्हणजे मुख्य प्रवाहातील संस्कृत व्यतिरिक्त इतर कोणत्याही भाषेतून आलेला शब्द होय.

त्रिपिटक (Tripitaka)

बौद्ध साहित्याचे दोन मुख्य प्रकार आहेत: कॅनोनिकल (Canonical - प्रामाणिक धार्मिक ग्रंथ) आणि नॉन-कॅनोनिकल (Non-canonical). कॅनोनिकल साहित्यात 'त्रिपिटक' किंवा 'ज्ञानाच्या तीन टोपल्या' यांचा समावेश होतो, ज्या पाली भाषेत आहेत:

- **विनय पिटक:** यात भिक्खूसाठी पाळावयाचे शिस्तीचे नियम आहेत.
- **सुत्त पिटक:** यामध्ये बुद्धांच्या शिकवणी आणि प्रवचनांचा संग्रह आहे.
- **अभिधम्म पिटक:** यात बौद्ध धर्माच्या तत्त्वज्ञानाचे आणि सिद्धांतांचे पद्धतशीर विश्लेषण दिले आहे.

जातक कथा (Jataka Tales)

जातक कथा हे नॉन-कॅनोनिकल बौद्ध साहित्याचे सर्वात मोठे उदाहरण आहे. या कथांमध्ये बुद्धांच्या पूर्वजन्माच्या कथा सांगितल्या आहेत.

- या कथांमधून बोधिसत्व किंवा (भावी) बुद्धांच्या कथांचे वर्णन केले जाते.
- बुद्धांच्या प्रत्येक जन्माची एक जातक कथा असून, गौतम बुद्ध म्हणून जन्म घेण्यापूर्वी त्यांचे 550 जन्म झाल्याचे मानले जाते.

बुद्धचरित (Buddhacharita)

हे संस्कृत भाषेतील बौद्ध साहित्याचे उत्कृष्ट उदाहरण असून, याची रचना अश्वघोष यांनी केली आहे. हे बुद्धांच्या जीवनावर आधारित एक भव्य महाकाव्य आहे.

इतर महत्त्वाचे बौद्ध ग्रंथ (Other Buddhist Literary Texts)

साहित्यिक कार्य	वर्णन
दीपवंश (Dipavamsa)	याचा अर्थ 'बेटाचा इतिहास' असा होतो. हे ई.स. 3 र्या-4 थ्या शतकात श्रीलंकेत लिहिले गेले. यात बुद्धांच्या श्रीलंकेच्या प्रवासाचा उल्लेख आहे.
मिलिंद पन्हा (Milinda Panho)	यात इंडो-ग्रीक राजा मिन्डर (मिलिंद) आणि बौद्ध भिक्खू नागसेन यांच्यातील तात्विक संवाद आहे.

महावंश (Mahavamsa)	हे पाली भाषेतील एक महाकाव्य असून यात श्रीलंकेचा इतिहास आणि तेथील बौद्ध धर्माचा प्रसार मांडला आहे.
महावस्तु (Mahavastu)	यात जातक आणि अवदान कथांचा समावेश असून हे संस्कृत, पाली आणि प्राकृतच्या मिश्रणातून बनले आहे.
ललितविस्तार सूत्र (Lalitavistara Sutra)	हे बुद्धांच्या जन्मापासून त्यांच्या पहिल्या प्रवचनापर्यंतच्या जीवनाचे वर्णन करणारे महायान ग्रंथ आहे.
उदाना (Udana)	हे सर्वात जुन्या थेरवाद बौद्ध ग्रंथांपैकी एक असून यात प्रसिद्ध 'आंधळे आणि हत्ती' ही दंतकथा आढळते.
विशुद्धिमग्ग (Visuddhimagga)	5 व्या शतकात बुद्धघोष यांनी श्रीलंकेत लिहिलेले हे थेरवाद सिद्धांतांचे मुख्य पुस्तक आहे.
मणिमेकलई (Manimekalai)	हे 6 व्या शतकात रचलेले एक तमिळ बौद्ध महाकाव्य असून यात एका तरुण मुलीच्या आध्यात्मिक प्रवासाची कथा आहे.

जैन साहित्य: अहिंसा आणि अपरिग्रहाचा मार्ग (Jain Literature)

जैन साहित्य प्रामुख्याने प्राकृत आणि अर्धमागधी भाषेत आहे. जैन संतांनी कालानुसार तमिळ, संस्कृत, शौरसेनी, गुजराती आणि मराठी अशा विविध भाषांमध्येही लेखन केले आहे.

जैन आगम (Jain Agamas)

- **पवित्र शास्त्रे:** हे जैन तीर्थकरांच्या शिकवणीचे संकलन असलेले पवित्र ग्रंथ आहेत.
- **संकलन:** असे मानले जाते की, याचे मूळ संकलन महावीरांचे प्रमुख शिष्य 'गणधर' यांनी केले होते.
- **वल्लभ परिषद:** सध्या अस्तित्वात असलेले 'अंग' हे ई.स. 5 व्या शतकाच्या मध्यात वल्लभी (गुजरात) येथे भरलेल्या श्वेतांबर जैन भिक्खूंच्या परिषदेत पुनर्संकलित केले गेले आहेत.
- **दिगंबर पंथाचे मत:** दिगंबर पंथाच्या मते मूळ शिकवण खूप वर्षांपूर्वीच लुप्त झाली असून ते वल्लभी येथील ग्रंथांना प्रमाण मानत नाहीत.
- **आगमांची रचना:** यात एकूण 46 धर्मग्रंथ आहेत, ज्यामध्ये 12 अंग, 12 उपांग, 10 प्रकीर्णक सूत्र, 4 मूलसूत्र, 6 छेदसूत्र आणि 2 चुलिकासूत्र यांचा समावेश होतो.

इतर प्रसिद्ध जैन लेखक आणि ग्रंथ

लेखक	महत्वाचे कार्य
भद्रबाहु	3 र्या शतकातील प्रसिद्ध भिक्खू. त्यांनी 'उवसगगहरम स्तोत्र' आणि 'कल्पसूत्र' (जैन तीर्थकरांची चरित्रे) लिहिले.
आचार्य कुंदकुंद	जैन तत्त्वज्ञानावरील 'समयसार' आणि 'नियमसार' हे प्रसिद्ध ग्रंथ लिहिले.
समंत भद्र	त्यांनी 2 र्या शतकात 'रत्न करंड श्रावकाचार' आणि 'आप्तमीमांसा' लिहिले.

इलांगो अडिगल	तमिळ साहित्यातील प्रसिद्ध महाकाव्य 'सिलप्पदिकारम' (Silappadikaram) याचे लेखक.
तिरुतक्कतेवर	तमिळ साहित्यातील दुसरे महाकाव्य 'जीवक चिंतामणी' चे लेखक.
उमास्वाती	त्यांनी 2 र्या-5 व्या शतकात संस्कृतमध्ये 'तत्त्वार्थ सूत्र' लिहिले, जे दोन्ही पंथ मान्य करतात.
हेमचंद्र सूरी	त्यांना 'कलिकालसर्वज्ञ' म्हटले जाते. त्यांनी संस्कृत आणि प्राकृत व्याकरण तसेच काव्य रचले.

झोरोस्ट्रियन साहित्य (Zoroastrian Literature)

झोरोस्ट्रियन किंवा पारशी धर्म हा पर्शियन प्रेषित **झोरास्टर** (झरतुष्ट्र) यांच्या शिकवणीवर आधारित आहे.

- **ऐतिहासिक संबंध:** या धर्माचा पर्शियाच्या (इराण) इतिहासावर, संस्कृतीवर आणि कलेवर मोठा प्रभाव होता. ससानिद साम्राज्याच्या काळात या धर्मात अनेक बदल झाले आणि अनेक पुस्तके पुन्हा प्रकाशित व पुनर्व्याख्यायित केली गेली.
- **अवेस्ता (The Avesta):** हे पारशी धर्माचे सर्वात महत्वाचे आणि पवित्र संकलन आहे. यात धार्मिक विश्वास, विधी आणि शिकवणींशी संबंधित अनेक ग्रंथ आहेत. याची भाषा 'अवेस्तान' असून ती संस्कृतशी जवळचे साधर्म्य दर्शवते.
- **कालखंड:** हे साहित्य ससानिद प्रशासनाच्या काळात, साधारणपणे ईसवी सन चौथ्या शतकात अंतिम स्वरूपात संकलित झाले असावे.
- **यसना (Yasna):** हा अवेस्तामधील 72 प्रकरणांचा संग्रह असून तो अत्यंत महत्वाचा मानला जातो.

- **गाथा (Gathas):** यस्ना मधील पाच प्रकरणांना 'गाथा' म्हणतात. यात 17 स्तोत्रे असून ती स्वतः प्रेषित झोरास्टर यांनी रचली असल्याचे मानले जाते.
- **इतर ग्रंथ:**
  - ✓ **देनकार्ड (Denkard):** हा धर्माच्या अनेक पैलूंचा प्रकाश टाकणारा ग्रंथसंग्रह आहे.
  - ✓ **बुंदाहीश्र (Bundahishn):** याचा अर्थ 'आद्य निर्मिती' असा होतो. यात विश्वाच्या निर्मितीची संकल्पना मांडली आहे. तसेच यात 'अहुरा मझदा' आणि 'आंग्रा मैन्यू' यांच्यातील युद्धाचा उल्लेख आहे.

शीख साहित्य (Sikh Literature)

- शीख धर्म हा 15 व्या शतकात सुरू झालेला एक तरुण धर्म असून तो प्रामुख्याने **गुरू नानक देव** यांच्या शिकवणीवर आधारित आहे.
- **पवित्र ग्रंथ:** शीख धर्माचा पवित्र ग्रंथ '**गुरू ग्रंथ साहिब**' हा आहे. यात शीख गुरूंचे विश्वास आणि आदर्श सामावलेले आहेत. यातील रचनांना 'गुरबानी' असे म्हणतात.
  - **प्रमुख ग्रंथ आणि त्यांचे महत्त्व:**

साहित्यिक कृती	महत्त्व आणि वर्णन
आदि ग्रंथ (Adi Granth)	याची रचना 1604 मध्ये पाचवे गुरू गुरू अर्जन देव यांच्या मार्गदर्शनाखाली भाई गुरदास यांनी केली. हा गुरू ग्रंथ साहिबचा पूर्वज मानला जातो. यात शीख गुरूंसोबतच 15 भगत (भक्ती परंपरा) आणि सुफी संतांच्या शिकवणी आहेत.
गुरू ग्रंथ साहिब	1678 मध्ये 10 वे गुरू गुरू गोबिंद सिंग यांनी आदि ग्रंथाचा विस्तार केला. त्यांनी या ग्रंथाला '11 वा आणि अंतिम आध्यात्मिक गुरू' म्हणून मान्यता दिली. हा ग्रंथ गुरमुखी लिपीत आणि 'संत भाषा' (पंजाब, हिंदी, ब्रज, संस्कृत, सिंधी इ. भाषांचे मिश्रण) मध्ये आहे.
दसम ग्रंथ (Dasam Granth)	यात गुरू गोबिंद सिंग यांनी रचलेल्या स्तोत्रांचा संग्रह आहे. जरी काही लोक यावर मतभेद व्यक्त करतात, तरीही यातील काही भाग 'नितनेम' (दैनिक प्रार्थना) मध्ये वापरले जातात.
जनमसाखी (Janamsakhis)	या पुस्तकांमध्ये गुरू नानक देव यांच्या जीवनावरील दंतकथा आणि गोष्टी आहेत. 'भाई बाला जनमसाखी' ही सर्वात लोकप्रिय आहे.
अरदास (Ardas)	ही गुरूद्वारात म्हटली जाणारी प्रार्थनांची मालिका आहे. यात शीख गुरूंच्या त्यागाचे आणि शौर्याचे स्मरण केले जाते.

द्रविड साहित्य: तमिळ, तेलगू, कन्नड आणि मल्याळम (Dravidian Literature)

द्रविड साहित्यात प्रामुख्याने तमिळ, कन्नड, तेलगू आणि मल्याळम या चार भाषांच्या समृद्ध परंपरेचा समावेश होतो.

तमिळ संगम साहित्य (Tamil Sangam Literature)

'संगम' शब्दाचा अर्थ बंधुत्व किंवा अकादमी असा होतो. हे साहित्य दक्षिण भारतातील सामान्य जनतेत अत्यंत लोकप्रिय होते.

- **संकलन:** यात सुमारे 2381 कवितांचा समावेश असून त्या 473 कवींनी रचल्या आहेत. यापैकी 102 कवी अद्याप अनोळखी आहेत.
- **कालखंड:** ही परंपरा ईसवी सन पूर्व 300 ते ईसवी सन 300 या काळात बहरली होती.
- **पांड्य राज्याश्रय:** मदुराईच्या पांड्य राजांनी या 'संगम' (कवींच्या सभा) परिषदांचे आयोजन केले होते.
- **साहित्याचे प्रकार:**
  - ✓ **अहम (Aham/Agam):** 'आतील क्षेत्र', जे मानवी गुण जसे की प्रेम आणि मानवी संबंधांवर लक्ष केंद्रित करते.
  - ✓ **पुरम (Puram):** 'बाह्य क्षेत्र', जे मानवी अनुभव जसे की सामाजिक जीवन, नैतिकता, धैर्य आणि परंपरांचे परीक्षण करते.

➤ संगम परिषदांचा तक्ता:

संगम	राज्य	ठिकाण	अध्यक्ष
प्रथम	पांड्य	मदुराई	अगस्त्य किंवा शिव
द्वितीय	पांड्य	कपटापुरम	अगस्त्य आणि नंतर तोल्काप्पियर
तृतीय	पांड्य	मदुराई	नक्करार

➤ इतर महत्त्वाची तमिळ पुस्तके:

- ✓ **तिरुवल्लुवर:** त्यांनी 'तिरुक्कुलर' हा प्रसिद्ध ग्रंथ लिहिला.
- ✓ **तोल्काप्पियम:** हे तमिळ व्याकरणावर आधारित असून यात भाषेच्या बारकाव्यांचे स्पष्टीकरण दिले आहे.
- ✓ **सिलप्पदिकारम:** ईलांगो अडिगल यांनी लिहिलेले हे तमिळ महाकाव्य 'पैजणाच्या कथे'वर आधारित आहे.
- ✓ **मणिमेकलई:** सथ्यार यांनी लिहिलेले हे महाकाव्य 'सिलप्पदिकारम'च्या कथेचा पुढचा भाग असून त्यात बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा उल्लेख आहे.
- ✓ **भक्ती परंपरा:** अलवार (विष्णू भक्त) आणि नयनार (शिव भक्त) या संतांनी तमिळ साहित्याला भक्ती रसाने समृद्ध केले. 'अंदाळ' ही एकमेव स्त्री अलवार संत होती.

तेलगू साहित्य (Telugu Literature)

तेलगू साहित्याचा इतिहास अत्यंत प्राचीन असून, 11 व्या शतकातील नन्नय्या यांना पहिले तेलगू कवी मानले जाते. विजयनगर साम्राज्याच्या काळात तेलगू साहित्याने सुवर्णकाळ अनुभवला.

- **विजयनगर कालखंड:** विजयनगरच्या काळात तेलगूमध्ये अनेक महत्त्वपूर्ण ग्रंथांची निर्मिती झाली. राजा **कृष्णदेवराय** (1509-1529) यांचा काळ तेलगू साहित्याचा 'सुवर्णयुग' मानला जातो.
- **नचना सोमनाथा:** राजा बुक्का 1 च्या काळातील हे प्रसिद्ध कवी होते, ज्यांनी 'उत्तरहरिवंशम' सारख्या उत्कृष्ट रचना केल्या.
- **अष्टदिग्गज:** कृष्णदेवराय यांच्या दरबारात आठ महान कवी आणि विद्वान होते, ज्यांना 'अष्टदिग्गज' म्हटले जाई. ते त्यांच्या बुद्धिमत्ता, विनोदबुद्धी आणि पांडित्यासाठी ओळखले जात. यात **अल्लासानी पेडुना**, **नंदी तिम्मना** आणि **तेनाली रामकृष्ण** यांचा समावेश होता.

अष्टदिग्गजांमधील प्रमुख कवी आणि त्यांची कार्ये:

कवी	साहित्याचे नाव
अल्लासानी पेडुना (आंध्र कविता पितामह)	मनुचरित्र
नंदी तिम्मना	पारिजातपहरणामु
तेनाली रामकृष्ण	पांडुरंग महात्म्यम
रामराजा भूषणुडू	वसुचरित्रम, हरिश्चंद्र नलोपाख्यानमु
मदय्यागरी मल्लाना	राजशेखरचरित्र
अय्यलराजू रामाभद्राडू	रामाभ्युदयमु

- **कृष्णदेवराय यांचे योगदान:** ते स्वतः एक उत्तम लेखक होते. त्यांनी तेलगूमध्ये 'अमुक्तामल्यदा' नावाचे महाकाव्य लिहिले. तसेच त्यांनी संस्कृतमध्ये 'मदालसा चरित', 'सत्यवधू प्रीणय', 'सकलकथा सारसंग्रह' यांसारखे ग्रंथही रचले.

कन्नड साहित्य (Kannada Literature)

कन्नड साहित्याची सुरुवात जैन विद्वानांच्या लेखनाने झाली. 9 व्या शतकातील 'कविराजमार्ग' हा कन्नड साहित्यातील पहिला उपलब्ध ग्रंथ असून, त्याची रचना राष्ट्रकूट राजा **अमोघवर्ष 1** याने केली होती.

- **कन्नड साहित्यातील 'रत्नत्रय':** 10 व्या शतकात कन्नड साहित्यात तीन महान कवी होऊन गेले, ज्यांना 'रत्ने' मानले जाते:
  1. **पम्पा (Pampa):** 10 व्या शतकातील कवी. त्यांना 'कन्नड साहित्याचे जनक' मानले जाते. त्यांनी 'आदिपुराण' आणि 'विक्रमार्जुन विजया' हे ग्रंथ लिहिले.

2. **पोन्ना (Ponna):** राष्ट्रकूट राजा कृष्ण 3 च्या दरबारातील कवी. त्यांनी 'शांती पुराण' लिहिले.
3. **रन्ना (Ranna):** 10 व्या-11 व्या शतकातील कवी. त्यांनी 'अजित पुराण' लिहिले.

- **लिंगायत चळवळ:** 12 व्या शतकात **बसवण्णा** यांनी 'वचन' साहित्याद्वारे कन्नडमध्ये सामाजिक क्रांती घडवून आणली.
- **नंतरचा काळ:** **कुमारव्यास** यांनी 'गदुगिन भारत' (कन्नड महाभारत) लिहिले. **सर्वज्ञ** यांनी त्यांच्या 'त्रिपदी' (तीन ओळींच्या कविता) द्वारे लोकांचे प्रबोधन केले. 1875 मध्ये स्वामी दयानंद यांनी 'सत्यार्थ प्रकाश' लिहिले, जे कन्नड भाषेतही अत्यंत लोकप्रिय झाले.

मल्याळम साहित्य (Malayalam Literature)

मल्याळम साहित्याची स्वतंत्र ओळख मध्ययुगीन काळात निर्माण झाली. सुरुवातीला यावर तमिळ आणि संस्कृतचा मोठा प्रभाव होता.

- **रामचरितम:** 12 व्या शतकात **चीरमन** यांनी लिहिलेले हे एक महत्वाचे महाकाव्य आहे, जे मल्याळममधील सुरुवातीच्या साहित्याचा नमुना मानले जाते.
- **कोकसंदिसन आणि भाष कौटिलीय:** हे मध्ययुगीन काळातील दोन प्रसिद्ध ग्रंथ आहेत. 'भाष कौटिलीय' ही अर्थशास्त्रावरील मल्याळम टीका आहे.
- **एझुथाचन (Ezhuthachan):** 16 व्या शतकातील या कवीला 'मल्याळम भाषेचा जनक' मानले जाते. त्यांनी 'अध्यात्म रामायणम' आणि 'महाभारतम' च्या अनुवादित आवृत्त्या लिहिल्या.
- **भक्ती चळवळ:** मल्याळम साहित्यात भक्ती परंपरेचा मोठा वाटा असून, अनेक संतांनी आपल्या रचनांद्वारे हे साहित्य समृद्ध केले.

मध्ययुगीन साहित्य: इंडो-इस्लामिक प्रभाव (Medieval Literature)

मध्ययुगीन काळात भारतात पर्शियन (फारसी) आणि अरबी साहित्याचा प्रभाव वाढला. दिल्ली सल्तनत आणि मुघल काळात पर्शियन ही अधिकृत राजभाषा बनली.

- **अमीर खुसरो (Amir Khusrau):** त्यांना 'तुती-ए-हिंद' (भारताचा पोपट) म्हटले जाते. त्यांनी 'नूह सिपिहर' आणि 'किरान-उस-सादेन' यांसारख्या कलाकृती रचल्या.
- **मुघल कालीन साहित्य:**
  - ✓ **बाबर:** त्यांनी स्वतःचे आत्मचरित्र 'तुझुक-ए-बाबरी' (बाबरनामा) तुर्की भाषेत लिहिले.

- ✓ **अबुल फजल:** त्यांनी 'अकबरनामा' आणि 'आईन-ए-अकबरी' लिहून अकबराच्या काळाचा इतिहास नोंदवला.
- ✓ **बदौनी:** त्यांनी महाभारताचा पर्शियनमध्ये 'रझमनामा' नावाने अनुवाद केला (1540-1605).
- ✓ **गुलबदन बेगम:** हुमायूनची बहीण, जिने 'हुमायूननामा' लिहिले.

उर्दू साहित्य: संस्कृतीचा संगम (Urdu Literature)

उर्दू भाषेचा उगम पर्शियन आणि हिंदी भाषेच्या समन्वयातून, प्रामुख्याने लष्करी छावण्यांमध्ये (Military Camps) झाला असे भाषातज्ज्ञ मानतात.

- **अमीर खुसरो:** 13 व्या-14 व्या शतकातील अमीर खुसरो यांनी उर्दूच्या बालपणातच त्यात काही ग्रंथांची रचना केली होती.
- **व्याकरण आणि लिपी:** उर्दू भाषेचे व्याकरण हिंदीवर आधारित आहे, तर तिची लिपी आणि शब्दसंग्रह पर्शियन भाषेवर आधारित आहे. सुरुवातीला दक्षिणेकडील राज्यांमध्ये (अहमदनगर, गोवळकोंडा, विजापूर) हिला 'दख्खनी' म्हणून ओळखले जाई.
- **मिर्झा गालिब:** 18 व्या-19 व्या शतकातील हे एक अत्यंत प्रसिद्ध उर्दू कवी होते, ज्यांनी 'दिवाण-ए-गालिब' नावाचा काव्यसंग्रह (Ghazals) लिहिला. सौदा, दर्द आणि मीर तकी मीर हे त्यांचे समकालीन प्रसिद्ध कवी होते.
- **इक्बाल:** 20 व्या शतकातील उर्दू साहित्यातील ते एक महत्त्वाचे स्तंभ आहेत. त्यांनी 'बँग-ए-दरा' हा काव्यसंग्रह लिहिला आणि जगप्रसिद्ध 'सारे जहाँ से अच्छा' या गीताची रचना केली.
- **बहादूर शाह जफर:** शेवटचे मुघल सम्राट जफर हे स्वतः कवी होते आणि त्यांनी अनेक उर्दू विद्वानांना राजाश्रय दिला होता.
- **सर सय्यद अहमद खान:** त्यांनी उर्दू साहित्याला आधुनिक वळण दिले. त्यांनी अनेक शैक्षणिक आणि राष्ट्रवादी पुस्तके लिहून उर्दूमध्ये नव्या विचारांची पेरणी केली.

आधुनिक हिंदी साहित्य (Modern Hindi Literature)

आधुनिक हिंदी साहित्याचा काळ साधारणपणे 19 व्या शतकापासून सुरू होतो. ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर हिंदी साहित्यात गद्याचा प्रभाव वाढला आणि संस्कृतातून प्रेरणा घेण्याकडे कल वाढला.

- **भारतेन्दु हरिश्चंद्र (1850-1885):** त्यांना 'आधुनिक हिंदी साहित्याचे जनक' मानले जाते. त्यांनी 'अंधेर नगरी' आणि 'भारत दुर्दशा' सारखी नाटके लिहून राष्ट्रवादी विचारांचा प्रसार केला.
- **महावीर प्रसाद द्विवेदी:** त्यांच्या नावावरून हिंदी साहित्याचा एक संपूर्ण काळ 'द्विवेदी युग' म्हणून ओळखला जातो. त्यांनी हिंदी लेखनाला शिस्त आणि शुद्धता प्रदान केली.

➤ आधुनिक हिंदीचे चार विभाग:

1. **भारतेन्दु युग:** 1868-1893
2. **द्विवेदी युग:** 1893-1918
3. **छायावाद युग:** 1918-1937
4. **समकालीन काळ:** 1937 ते आजपर्यंत.

➤ **स्वामी दयानंद सरस्वती:** त्यांनी हिंदीला राष्ट्रभाषा बनवण्यासाठी पुढाकार घेतला. त्यांचे 1875 मध्ये प्रकाशित झालेले 'सत्यार्थ प्रकाश' हे हिंदी साहित्यातील एक महत्त्वाचे आणि सर्वाधिक ओळखले जाणारे पुस्तक आहे.

➤ प्रसिद्ध हिंदी लेखक:

- ✓ **मुन्शी प्रेमचंद:** त्यांनी 'गोदान', 'कर्मभूमी' आणि 'गबन' यांसारख्या वास्तववादी कादंबऱ्या लिहून हिंदी साहित्याला समृद्ध केले.
- ✓ **सूर्यकांत त्रिपाठी 'निराला':** छायावादी कवी.
- ✓ **रामधारी सिंग 'दिनकर':** त्यांना 'राष्ट्रकवी' म्हटले जाते.
- ✓ **महादेवी वर्मा:** 20 व्या शतकातील प्रसिद्ध महिला हिंदी लेखिका.

बंगाली, उडिया आणि आसामी साहित्य (Bengali, Odia and Assamese Literature)

बंगाली साहित्याचा विकास 18 व्या आणि 19 व्या शतकादरम्यान अत्यंत वेगाने झाला, ज्यामध्ये ख्रिश्चन मिशनरी प्रेसचा मोठा वाटा होता.

- **विलियम कॅरी:** त्यांनी 1800 मध्ये श्रीरामपूर (Serampore) येथे 'बॅप्टिस्ट मिशन प्रेस' स्थापन केली, ज्यामुळे बंगाली आणि हिंदी साहित्याच्या मुद्रणास सुरुवात झाली. त्यांनी बंगाली व्याकरणावर पुस्तक आणि इंग्रजी-बंगाली शब्दकोश तयार केला.
- **राजा राम मोहन रॉय:** त्यांनी बंगाली आणि इंग्रजीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर लेखन केले. त्यांच्या 'तुहफत-उल-मुवाहहिदीन' (पर्शियन) आणि 'वेदांत ग्रंथाने सामाजिक सुधारणांचा पाया घातला.

➤ बंगाली साहित्यातील इतर महत्त्वाचे ग्रंथ (तत्त्वा):

साहित्याचे नाव	भाषा	वर्ष
वेदांत ग्रंथा	बंगाली	1815
प्रिसेट्स ऑफ जीसस	इंग्रजी	1820
गिफ्ट टू मोनोथेइस्ट्स	इंग्रजी	1828
संवाद कौमुदी	बंगाली	1821-23
रामयण अनुवाद	इंग्रजी	1825

- **ईश्वरचंद्र विद्यासागर:** त्यांनी 'वर्णपरिचय' द्वारे बंगाली बाराखडीची ओळख करून दिली. अक्षय कुमार दत्त यांनीही विज्ञानावर आधारित लेखन केले.
- **बंकिमचंद्र चटर्जी:** त्यांच्या 'आनंदमठ' या कादंबरीने भारतीयांमध्ये देशभक्तीची भावना जागृत केली. आपले राष्ट्रगीत 'वंदे मातरम' याच कादंबरीचा भाग आहे.
- **रवींद्रनाथ टागोर:** 1913 मध्ये त्यांच्या 'गीतांजली' या काव्यसंग्रहासाठी त्यांना नोबेल पारितोषिक मिळाले. नोबेल मिळवणारे ते पहिले भारतीय साहित्यिक आहेत.
- **आसामी साहित्य:** आसामी साहित्यात मध्ययुगीन काळात 'बुरुंजी' (Buranjis - न्यायालयीन इतिहास) या ऐतिहासिक वृत्तांतांचे मोठे महत्त्व आहे.

गुजराती, राजस्थानी आणि सिंधी साहित्य (Gujarati, Rajasthani and Sindhi Literature)

या भाषांमधील साहित्याचा विकास प्रामुख्याने भक्ती चळवळीच्या प्रभावाखाली झाला.

- **गुजराती साहित्य:** 15 व्या शतकातील **नरसिंह मेहता** हे गुजराती साहित्यातील एक महान नाव आहे. त्यांनी भगवान श्रीकृष्णावर आधारित भक्तीगीते रचली. 19 व्या शतकात **नर्मद** आणि **गोवर्धन राम** यांनी आधुनिक गुजराती साहित्याचा पाया घातला. गोवर्धन राम यांची 'सरस्वती चंद्र' ही कादंबरी अत्यंत लोकप्रिय आहे. **क.मा. मुन्शी** (K.M. Munshi) यांनी ऐतिहासिक आणि कल्पित अशा दोन्ही प्रकारचे लेखन केले; 'पृथ्वीवल्लभ' हे त्यांचे श्रेष्ठ पुस्तक मानले जाते (1928).
- **राजस्थानी साहित्य:** हे प्रामुख्याने **डिंगल आणि पिंगल** या दोन बोलीभाषेत विभागलेले आहे. 'ढोला मारू' हा या साहित्यातील सर्वात प्रसिद्ध ग्रंथ आहे. राजस्थानी साहित्य हे प्रामुख्याने चारण कवींनी रचलेल्या वीरगाथा आणि भक्ती साहित्यासाठी ओळखले जाते.
- **सिंधी साहित्य:** यावर राजस्थान आणि गुजरातचा मोठा प्रभाव आहे. सिंध प्रांताच्या सीमा भारताशी जोडलेल्या असल्याने येथे इस्लामी आणि सुफी साहित्याचा प्रभावही मोठ्या प्रमाणावर आढळतो. **दिवाण कौरामल** आणि **मिर्झा कलीच बेग** हे 18 व्या व 19 व्या शतकातील सिंधी साहित्यातील दोन प्रमुख लेखक आहेत.

काश्मिरी साहित्य (Kashmiri Literature)

काश्मिरी साहित्याचा उगम 12 व्या शतकातील **कल्हण** यांच्या 'राजतरंगिणी'पासून (मूळ संस्कृतमध्ये) मानला जातो.

- **लल दद (Lal Ded):** मध्ययुगीन काळातील भक्ती चळवळ शिखरावर असताना 'लल दद' या पहिल्या काश्मिरी कवयित्री म्हणून उदयास आल्या. त्यांनी रचलेल्या वचनांना 'लल वाख' (Lal Ded's vakhs) असे म्हणतात. त्यांच्या साहित्यावर संस्कृत, इस्लामिक, सुफी आणि शीख संस्कृतीचा प्रभाव आढळतो.

- **नंद ऋषी (Noor Din):** त्यांना 'नुर-उद-दिन' असेही म्हणतात. त्यांनी आपल्या कवितांमधून हिंदू आणि इस्लामिक विचारांचा मेळ घातला. त्यांची 'अन्न पोशी तेली येली वन पोशी' ही कविता पर्यावरणाचे महत्त्व सांगते.
- **डोगरा राजवंश:** 1846 मध्ये जम्मूमध्ये डोगरा राजवट आल्यानंतर काश्मिरी साहित्यावर डोगरी भाषेचा प्रभाव वाढला.

पंजाबी साहित्य (Punjabi Literature)

पंजाबी साहित्यावर राजकीय आणि भौगोलिक परिस्थितीचा मोठा प्रभाव आहे. हे साहित्य प्रामुख्याने **पर्शियन आणि गुरमुखी** या दोन लिपींमध्ये लिहिले गेले.

- **आदि ग्रंथ:** शीख धर्माचा हा पवित्र ग्रंथ पंजाबी साहित्यातील सर्वात मोठा ठेवा मानला जातो. यात कबीर, दादू आणि नानक यांची दोहे आणि भजने समाविष्ट आहेत.
- **गुरु गोबिंद सिंग:** त्यांनी आदि ग्रंथामध्ये मोलाची भर घातली आणि पंजाबी भाषेत 'सवैये' (काव्य) रचले.
- **स्थानिक साहित्य:** यात सोहनी-महिवाल, सस्सी-पुत्रू आणि वारिस शाह यांनी लिहिलेली '**हीर-रांझा**' ही प्रेमकथा अत्यंत लोकप्रिय आहे.
- **बुल्ले शाह:** सुफी कवी बुल्ले शाह यांनी आपल्या 'काफी' (Kafi) द्वारे पंजाबी साहित्याला एक वेगळी उंची प्राप्त करून दिली.
- **राष्ट्रवादी लेखन:** आधुनिक काळात 'रंग दे बसंती चोला' सारखी गाणी आणि भगत सिंग यांच्या विचारांनी पंजाबी साहित्याला राष्ट्रवादी वळण दिले.

मराठी साहित्य: गौरवशाली सांस्कृतिक वारसा (Marathi Literature)

मराठी साहित्य हे भारतातील सर्वात प्रगल्भ साहित्यांपैकी एक आहे. 13 व्या शतकापासून आजपर्यंत या साहित्याने अनेक टप्पे पार केले आहेत.

- **संत ज्ञानेश्वर:** त्यांनी 13 व्या शतकात 'ज्ञानेश्वरी' (भावार्थ दीपिका) हा ग्रंथ लिहिला, जो मराठीतील पहिला मोठा ग्रंथ मानला जातो. त्यांनी भगवद्गीतेवर सविस्तर भाष्य केले.
- **संत नामदेव, सेना आणि गोरा:** या संतांनी अभंग रचून वारकरी संप्रदायाचा प्रसार केला.
- **जनाबाई:** या 13 व्या-14 व्या शतकातील पहिल्या महत्त्वाच्या महिला मराठी लेखिका मानल्या जातात.
- **संत एकनाथ:** 16 व्या शतकातील सर्वात प्रभावी महाराष्ट्रीयन संत म्हणजे एकनाथ. त्यांनी भागवत पुराणावर भाष्य केले आणि रामायणावर 'भावार्थ रामायण' लिहिले. त्यांनी आपली गाणी आणि भारुडे लोकभाषेत रचली.

➤ स्वातंत्र्य आणि राष्ट्रवाद:

- ✓ **बाळ गंगाधर टिळक:** त्यांनी 'केसरी' हे मराठी वृत्तपत्र सुरू केले आणि 'गीतारहस्य' हा महान ग्रंथ लिहिला.
- ✓ **मराठी कवी:** हरी नारायण आपटे, वि.स. खांडेकर आणि कुसुमाग्रज यांच्या कार्यामुळे मराठी साहित्यात मोठे परिवर्तन झाले. **म.गो. रानडे**, ग.त्र्यं. माडखोलकर आणि का.ति. तेलंग हे आधुनिक मराठी साहित्यातील महत्त्वाचे स्तंभ आहेत.
- ✓ **विष्णूशास्त्री चिपळूणकर:** त्यांनी आपल्या 'निबंधमाला' द्वारे मराठी गद्याला नवीन दिशा दिली.

भारतीय साहित्य हे केवळ शब्दांचे संकलन नसून ती मानवी प्रज्ञेची आणि विविधतेत असलेल्या एकतेची अभिव्यक्ती आहे. प्राचीन वेदांपासून ते आधुनिक प्रादेशिक साहित्यापर्यंतचा हा प्रवास भारताच्या समृद्ध ऐतिहासिक आणि वैचारिक बदलांचा साक्षीदार आहे. हे साहित्य आजही आपल्या नैतिक आणि सामाजिक जीवनाचा पाया म्हणून मार्गदर्शक ठरत आहे.

भारतीय कलांचा इतिहास

भारतीय कलांचा इतिहास

प्रस्तावना

कला ही मानवाच्या अनुभव, शहाणपण आणि भावनांना अभिव्यक्त करण्याची एक **नैसर्गिक उपजत प्रवृत्ती** आहे. जेव्हा एखादी मानवी जाणीव सुंदर निर्मितीच्या स्वरूपात प्रकट होते, तेव्हा तिला 'कला' असे संबोधले जाते. भारतीय कलांचा इतिहास हा केवळ सौंदर्याचा शोध नसून, तो या उपखंडातील मानवी संस्कृतीच्या उत्क्रांतीचा एक **जिवंत पुरावा** आहे. अश्मयुगातील गुहाचित्रांपासून ते आधुनिक काळातील उपयोजित कलेपर्यंतचा प्रवास भारतीय मनाची सृजनशीलता आणि तांत्रिक प्रगती दर्शवतो. कलेमध्ये कलाकाराची कल्पनाशक्ती, संवेदनशीलता आणि कौशल्य हे अत्यंत **पायाभूत घटक** मानले जातात, ज्यातून विविध कलाप्रकार आणि कलाशैलींचा जन्म होतो.

कला, साहित्य आणि वास्तुकला

1. **कला (Art):** 'कला' म्हणजे मानवी कल्पकता आणि कौशल्याचा असा अविष्कार, जो सौंदर्याचा आनंद देतो किंवा विशिष्ट संदेश पोहोचवतो.
  - **मूलभूत अर्थ:** जेव्हा एखादी व्यक्ती आपले विचार, भावना किंवा अनुभव दृश्य किंवा श्राव्य स्वरूपात मांडते, तेव्हा त्याला 'कला' म्हणतात.
  - **प्रकार:** यात चित्रकला, शिल्पकला, संगीत, नृत्य आणि अभिनय यांचा समावेश होतो.

- **महत्त्व:** कला ही केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून ती मानवी मनाला शांती आणि प्रेरणा देते. ती शब्दांशिवाय संवाद साधण्याचे एक माध्यम आहे.

2. **साहित्य (Literature):** 'साहित्य' म्हणजे लेखणीच्या माध्यमातून व्यक्त केलेले विचार. जे 'हित' जपते ते साहित्य, अशीही याची एक व्याख्या केली जाते.

- **मूलभूत अर्थ:** भाषेचा वापर करून लिहिलेले कथा, कविता, कादंबऱ्या, नाटके किंवा वैचारिक निबंध म्हणजे साहित्य होय.
- **प्रकार:** साहित्याचे मुख्य दोन प्रकार पडतात - ललित साहित्य (उदा. कथा, कविता) आणि वैचारिक साहित्य (उदा. इतिहास, तत्त्वज्ञान).
महत्त्व: साहित्य हे समाजाचा आरसा असते. ते एका पिढीचा अनुभव दुसऱ्या पिढीपर्यंत पोहोचवण्याचे काम करते. साहित्यामुळेच आपल्याला आपली संस्कृती आणि परंपरा समजतात.

3. **वास्तुकला (Architecture):** वास्तुकला म्हणजे इमारती किंवा संरचना तयार करण्याचे शास्त्र आणि कला. याला 'स्थापत्यशास्त्र' असेही म्हणतात.

- **मूलभूत अर्थ:** केवळ राहण्यासाठी जागा तयार करणे म्हणजे वास्तुकला नव्हे, तर ती जागा उपयुक्त, मजबूत आणि दिसायला सुंदर बनवणे म्हणजे वास्तुकला होय.
- **घटक:** यात इमारतीचा आराखडा, वापरलेले साहित्य (दगड, विटा, सिमेंट), आणि त्यावरील कोरीव काम यांचा समावेश होतो.
- **महत्त्व:** वास्तुकला ही मानवाच्या प्रगतीचे प्रतीक आहे. प्राचीन मंदिरे, किल्ले, लेण्या (उदा. अजिंठा-वेरूळ) आणि आधुनिक काचेच्या इमारती यांतून त्या त्या काळातील तंत्रज्ञान आणि कलेची प्रगती दिसून येते.

कलेचे स्वरूप आणि मूलभूत वर्गीकरण

- **दृक् कला आणि ललित कला (Visual and Performing Arts):** कलाकृतींचे मुख्यत्वे दोन प्रकार पडतात, ज्यात **दृक् कला** (Visual Arts) आणि **ललित किंवा आंगिक कला** (Performing Arts) यांचा समावेश होतो. संस्कृत साहित्यात दृक् कलेसाठी '**दृक् कला**' आणि ललित कलेसाठी '**ललित**' किंवा '**आंगिक कला**' हे शब्द वापरले जातात. गुहाचित्रांसारखी दृक् कला ही मानवाच्या उत्पत्तीइतकीच जुनी असल्याचे जगभरातील पुराव्यांवरून सिद्ध होते.

- **लोककला आणि अभिजात कला (Folk Arts and Classical Arts):** कलेच्या दोन प्रमुख परंपरा आहेत, ज्यातील **लोककला** ही अश्मयुगापासून अखंड चालत आलेली एक उत्स्फूर्त अभिव्यक्ती आहे. ही कला समूहाच्या सहभागातून आणि रोजच्या जगण्याचा भाग म्हणून निर्माण होते, तर **अभिजात कला** ही नियमांच्या चौकटीत राहून आणि दीर्घकालीन प्रशिक्षणाद्वारे आत्मसात केली जाते.
- **कलाशैलीची संकल्पना (Concept of Art Style):** प्रत्येक कलाकाराची काम करण्याची एक स्वतःची स्वतंत्र पद्धत असते, ज्याला '**कलाशैली**' असे म्हटले जाते. जेव्हा एखादी शैली अनेक कलाकारांकडून दीर्घकाळ स्वीकारली जाते, तेव्हा तिचे रूपांतर एका परंपरेत होते. या शैली त्या त्या प्रदेशाचा आणि कालखंडाचा इतिहास समजून घेण्यासाठी **महत्त्वपूर्ण साधन** ठरतात.
- **मराठा चित्रकला शैली (Maratha Style of Painting):** 17 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात विकसित झालेली ही शैली भिंतीचित्रे आणि हस्तलिखितांमधील लघुचित्रांच्या स्वरूपात आढळते. महाराष्ट्रातील **वाई, मेणवली आणि सातारा** येथील जुन्या वाड्यांमध्ये या शैलीची उत्कृष्ट उदाहरणे दिसतात, ज्यावर राजपूत आणि युरोपीय शैलींचा प्रभाव जाणवतो.
- **चित्रकलेची द्विमितीयता (Two-Dimensional Nature of Painting):** चित्रकला ही प्रामुख्याने **द्विमितीय** असते, ज्यामध्ये निसर्गाचित्रे, वस्तू आणि व्यक्तींचे रेखाटन केले जाते. ही चित्रे खडक, भिंती, कागद, कापड आणि मातीच्या भांड्यांसारख्या विविध पृष्ठभागांवर काढली जातात, ज्यामुळे त्या काळातील **जीवनशैली आणि वेशभूषा** समजण्यास मदत होते.
- **अजिंठा येथील बोधिसत्व पद्मपाणी (Bodhisattva Padmapani at Ajanta):** अजिंठा लेणीतील बोधिसत्व पद्मपाणीचे भिंतीचित्र हे जागतिक स्तरावरील चित्रकलेचा एक **सर्वोत्कृष्ट नमुना** मानले जाते. हे चित्र भारतीय चित्रकलेतील रेखीवपणा आणि रंगांच्या वापराचे प्रगल्भ दर्शन घडवते.
- **प्राचीन ग्रंथांमधील कलेचा उल्लेख (Reference in Ancient Texts):** प्राचीन भारतीय साहित्यात एकूण **64 कलांचा** उल्लेख आढळतो, ज्यामध्ये चित्रकलेचा उल्लेख '**आलेख्यम्**' किंवा '**आलेख्य विद्या**' असा करण्यात आला आहे. हे ग्रंथ भारतीय कलांच्या शास्त्रोक्त अभ्यासाचा पाया मानले जातात.
- **चित्रकलेची सहा अंगे (Shadange - Six Aspects of Art):** भारतीय विद्वानांनी चित्रकलेचे सूक्ष्म विश्लेषण करून सहा मुख्य अंगे सांगितली आहेत, ज्यामध्ये **रूपभेद** (आकार), **प्रमाण** (मापन), **भाव** (अभिव्यक्ती), **लावण्यायोजना** (सौंदर्य), **सादृश्यता** (वास्तविकता) आणि **वर्णिकाभंग** (रंगांचे नियोजन) यांचा समावेश होतो.

भारतीय लोकचित्रकला आणि प्राचीन परंपरा

- **अश्मयुगीन गुहाचित्रे (Rock Paintings of Stone Age):** भारतातील अनेक राज्यांमध्ये, विशेषतः **मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेश, बिहार, उत्तराखंड, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश आणि तेलंगणा** येथे अश्मयुगीन गुहाचित्रे सापडली आहेत. मध्य प्रदेशातील **भीमबेटका** येथील गुहाचित्रे जगप्रसिद्ध असून, या स्थळाचा समावेश **जागतिक वारसा स्थळांच्या** (World Heritage Site) यादीत करण्यात आला आहे. ही चित्रे मानवाच्या सुरुवातीच्या काळातील सृजनशीलतेचा पुरावा देतात.
- **गुहाचित्रांचे विषय आणि बदल (Subjects and Evolution):** गुहाचित्रांमध्ये प्रामुख्याने मानवी आकृती, प्राणी आणि भूमितीय रचनांचा समावेश असतो. अश्मयुगापासून शेतीची सुरुवात होईपर्यंतच्या काळात या चित्रांच्या शैलीत आणि विषयात **सांस्कृतिक बदल** होत गेले. सुरुवातीच्या चित्रांमध्ये निसर्गातील वनस्पती आणि प्राण्यांचे चित्रण अधिक होते, जे मानवाच्या नैसर्गिक पर्यावरणाशी असलेल्या संबंधाचा **महत्त्वाचा ऐतिहासिक दस्तावेज** मानले जाते.
- **नैसर्गिक रंगांचा वापर (Use of Natural Colours):** प्राचीन काळातील गुहाचित्रांमध्ये प्रामुख्याने **काळा, लाल आणि पांढरा** या नैसर्गिक रंगांचा वापर केला जात असे. हे रंग नैसर्गिक खनिजे आणि वनस्पतींपासून तयार केले जात होते. या रंगांच्या वापरावरून त्या काळातील मानवाचे नैसर्गिक संसाधनांचे ज्ञान आणि त्यांचा वापर करण्याच्या पद्धतींचे **सखोल आकलन** होण्यास मदत होते.
- **लोकचित्रकलेची जिवंत परंपरा (Living Tradition of Folk Art):** लोकचित्रकलेची परंपरा ही गुहाचित्रांच्या शैलीशी मिळतीजुळती आहे. सण-समारंभात घराच्या भिंतींवर किंवा अंगणात **रांगोळी (रांगावली)** काढणे, चित्रांच्या साहाय्याने कथा सांगणे यांसारख्या परंपरांतून ही कला आजही टिकून आहे. यातून समाजातील सामूहिक सहभाग आणि सांस्कृतिक सातत्य दिसून येते.
- **वारली चित्रकला आणि जिव्या सोमा म्हशे (Warli Painting and Jivya Somya Mashe):** महाराष्ट्रातील **वारली चित्रकला** ही जगभरात अत्यंत लोकप्रिय आहे. पालघर (पूर्वीचा ठाणे) जिल्ह्यातील **जिव्या सोमा म्हशे** या कलाकाराने ही कला राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पोहोचवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. त्यांच्या या अतुलनीय योगदानासाठी त्यांना 2011 मध्ये '**पद्मश्री**' या प्रतिष्ठित नागरी पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले.

- **चित्रकथी किंवा पिंगुळी परंपरा (Chitrakathi or Pinguli Tradition):** महाराष्ट्रातील पिंगुळी (जिल्हा सिंधुदुर्ग) येथे चित्रकथी परंपरा आढळते. या परंपरेत कागदावर नैसर्गिक रंगांनी काढलेली अंदाजे 30 ते 50 चित्रे वापरून रामायण किंवा महाभारतातील कथा सांगितल्या जातात. या चित्रांना **चित्रांच्या साहाय्याने कथा सांगणे** असे म्हणतात, जे पिढ्यान्पिढ्या जतन करून ठेवले जातात.
- **'मानसोल्लास' ग्रंथातील उल्लेख (Reference in 'Manasollas'):** चित्रकथी परंपरेचा उल्लेख 12 व्या शतकातील चालुक्य राजा सोमेश्वर याने लिहिलेल्या **'मानसोल्लास'** (किंवा अभिलषितार्थ चिंतामणी) या ग्रंथात आढळतो. या पुराव्यावरून असे सिद्ध होते की, ही लोककला परंपरा अत्यंत प्राचीन आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या समृद्ध आहे.
- **विनामूल्य सांस्कृतिक वारसा जतन (Preserving Cultural Heritage):** सध्या चित्रकथी ही कला नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहे. शासन आणि स्थानिक कलाकार या परंपरेचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी आणि ही कला पुढच्या पिढीकडे हस्तांतरित करण्यासाठी **सातत्याने प्रयत्न** करत आहेत. हे प्रयत्न भारताच्या अमूर्त सांस्कृतिक वारशाच्या संवर्धनासाठी अत्यंत आवश्यक आहेत.
- **प्रादेशिक विविधता आणि सामाजिक महत्त्व (Regional Diversity and Social Impact):** लोकचित्रकला ही केवळ कला नसून ती विशिष्ट प्रदेशाची ओळख असते. या चित्रकला शैलींद्वारे त्या काळातील लोकांच्या **सामाजिक श्रद्धा, रीतीरिवाज, वेशभूषा आणि अन्नाच्या सवयी** यांचे दर्शन घडते. उदाहरणार्थ, वारली चित्रे ही मानवी जीवन आणि निसर्ग यांच्यातील परस्परसंबंधांचे प्रतीक मानली जातात.

चित्रकलेच्या अभिजात शैली आणि लघुचित्रांचा विकास

- **हस्तलिखितांमधील लघुचित्रे (Miniature Paintings in Manuscripts):** सुरुवातीच्या काळातील हस्तलिखितांमध्ये आढळणाऱ्या लघुचित्रांवर **पर्शियन शैलीचा** मोठा प्रभाव दिसून येतो. ही चित्रे प्रामुख्याने ग्रंथांमधील मजकुराचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी आणि सौंदर्यासाठी वापरली जात असत. डेक्कन किंवा दाक्षिणात्य लघुचित्रकला शैली ही **दख्खनच्या सुलतानांच्या** आश्रयाखाली विकसित झाली, ज्यामध्ये भारतीय आणि पर्शियन घटकांचा सुंदर संगम पाहायला मिळतो.
- **मुघल लघुचित्रकला शैली (Mughal Miniature Style):** मुघल सम्राट अकबराच्या कारकिर्दीत मुघल चित्रकला शैलीचा उदय झाला. ही शैली **भारतीय आणि पर्शियन** शैलींचे मिश्रण असून ती तिच्या सूक्ष्म तपशीलांसाठी प्रसिद्ध आहे. मुघल काळात दरबारी प्रसंग, शिकार आणि निसर्गचित्रे मोठ्या प्रमाणावर रेखाटली गेली, ज्याने भारतीय चित्रकलेत एक नवीन परिमाण जोडले.

- **युरोपीय चित्रकला शैलीचा प्रभाव (Influence of Western Style):** ब्रिटिश राजवटीत भारतीय चित्रकार युरोपीय चित्रकला शैलीच्या संपर्कात आले. या प्रभावातून वस्तू आणि व्यक्तींचे **हुबेहूब चित्रण (Exact Portrayal)** करण्याची पद्धत रूढ झाली. सावई माधवराव आणि नाना फडणवीस यांचे पोर्ट्रेट (व्यक्तीचित्र) जे जेम्स वेल्स या स्कॉटिश चित्रकाराने काढले होते, ते या शैलीचे उत्तम उदाहरण आहे.
- **जेम्स वेल्स आणि शनिवारवाडा येथील कलाशाळा (James Wales and Art School):** पुण्याचे पेशवे सावई माधवराव यांच्या काळात जेम्स वेल्स याच्या मार्गदर्शनाखाली शनिवारवाड्यामध्ये एक **कलाशाळा** स्थापन करण्यात आली होती. यामुळे पाश्चात्य चित्रकला तंत्राचा प्रसार महाराष्ट्रात झाला. या कलाशाळेने भारतीय चित्रकारांना युरोपीय पद्धतीचे छाया-प्रकाश आणि 'पर्सपेक्टिव्ह' (Perspective) समजून घेण्यास मदत केली.
- **गंगाराम तांबट यांचे योगदान (Contribution of Gangaram Tambat):** गंगाराम तांबट हे एक प्रसिद्ध मराठी चित्रकार होते, ज्यांनी जेम्स वेल्स सोबत काम केले. त्यांनी **वेरूळ आणि कार्लो** येथील लेणींची रेखाचित्रे काढली होती. त्यांची काही चित्रे आजही अमेरिकेतील येल सेंटर फॉर ब्रिटिश आर्ट येथे जतन केलेली आहेत, जे त्यांच्या जागतिक स्तरावरील महत्त्वाचे प्रतीक आहे.
- **जे. जे. स्कूल ऑफ आर्टची स्थापना (Establishment of J. J. School of Art):** 1857 मध्ये मुंबई येथे **जे. जे. स्कूल ऑफ आर्ट अँड इंडस्ट्री** या संस्थेची स्थापना करण्यात आली. या संस्थेने युरोपीय शैलीतील चित्रकलेचे पद्धतशीर शिक्षण देण्यास सुरुवात केली. या शाळेतून प्रशिक्षण घेतलेल्या अनेक नामवंत कलाकारांनी भारतीय चित्रकलेला आधुनिक स्वरूप प्राप्त करून दिले.
- **पेस्तनजी बोमनजी आणि अजिंठा प्रतिकृती (Pestonji Bomanji and Ajanta Replicas):** जे. जे. स्कूल ऑफ आर्टचे माजी विद्यार्थी पेस्तनजी बोमनजी यांनी अजिंठा लेणीतील भिंतीचित्रांच्या **हुबेहूब प्रतिकृती** तयार करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. त्यांच्या या कार्यामुळे अजिंठ्याचा वारसा जागतिक स्तरावर अधिक प्रभावीपणे पोहोचला आणि ऐतिहासिक चित्रांचे जतन होण्यास मदत झाली.
- **चित्रकलेतील आधुनिक वळण (Modern Shift in Painting):** 19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीला, भारतीय चित्रकलेने पारंपारिक चौकटीबाहेर पडून **वास्तववादी आणि अभिव्यक्तीवादी** दृष्टिकोन स्वीकारला. या काळात भारतीय चित्रकारांनी भारतीय विषय आणि पाश्चात्य तंत्रे यांचा मेळ घालत एक नवीन जागतिक ओळख निर्माण केली.

भारतीय शिल्पकला : उगम आणि लोकपरंपरा

- **शिल्पकलेचे त्रिमितीय स्वरूप (Three-Dimensional Nature of Sculpture):** शिल्पकला ही प्रामुख्याने त्रिमितीय (3D) असते, ज्यामध्ये प्रतिमा, पुतळे, भांडी आणि इतर कलात्मक वस्तूंचा समावेश होतो. शिल्पे घडवण्यासाठी प्रामुख्याने दगड, धातू किंवा माती या माध्यमांचा वापर केला जातो. दगडी शिल्पे ही कोरीव कामातून, धातूची शिल्पे साच्यांच्या साहाय्याने आणि मातीची शिल्पे हाताने किंवा साच्याने घडवली जातात, ज्यामुळे या कलेत विविध तांत्रिक वैविध्य पाहायला मिळते.
- **अशोकस्तंभ आणि मौर्यकालीन शिल्पकला (Ashoka Pillar and Mauryan Sculpture):** सारनाथ येथील अशोकस्तंभ हा भारतीय शिल्पकलेचा एक अद्वितीय नमुना मानला जातो. या स्तंभावरील चार सिंहांची आकृती (Lion Capital) हे भारताचे राष्ट्रीय मानचिन्ह आहे. सम्राट अशोकाच्या काळात मोठ्या प्रमाणावर दगडी शिल्पे कोरण्याची परंपरा सुरु झाली, ज्यातून भारतीय शिल्पकलेच्या 'शास्त्रीय' पर्वाची पायाभरणी झाली.
- **लोकशिल्पकलेची प्राचीनता (Antiquity of Folk Sculpture):** शिल्पकला ही चित्रकलेप्रमाणेच अतिशय प्राचीन असून तिचा उगम अश्मयुगातील दगडी हत्यारे बनवण्याच्या प्रक्रियेत दडलेला आहे. मानवाने जेव्हा दगडाला आकार देण्यास सुरुवात केली, तेव्हापासूनच शिल्पकलेचा पाया रचला गेला. ही परंपरा आजही विविध धार्मिक विधी आणि सण-उत्सवांच्या माध्यमातून जिवंत आहे.
- **मातीच्या प्रतिमांची परंपरा (Tradition of Clay Images):** हडप्पा संस्कृतीच्या काळापासून भारतात मातीच्या प्रतिमा तयार करण्याची परंपरा चालत आली आहे. आजही बंगाल, बिहार, गुजरात आणि राजस्थान यांसारख्या राज्यांमध्ये गणेशमूर्ती, गौरीचे मुखवटे, बैलपोळ्यासाठी मातीचे बैल आणि इतर धार्मिक बाहुल्या तयार केल्या जातात. ही लोकशिल्पकला स्थानिक संस्कृती आणि श्रद्धेशी घट्ट जोडलेली आहे.
- **स्मारके आणि वीरगळ (Memorials and Veergals):** भारतातील विविध ग्रामीण भागात लाकडी स्मारके, वीरगळ (लढाईत कामी आलेल्या वीरांच्या स्मरणार्थ उभारलेले दगड) आणि सजावटीच्या मातीच्या साठवणूक कोठ्या आढळतात. हे सर्व प्रकार लोकशिल्पकलेचे उत्तम नमुने असून, त्यातून त्या काळातील सामाजिक इतिहास आणि पराक्रमाच्या गाथांचे दर्शन घडते.

- **शास्त्रीय शिल्पकलेचा वारसा (Classical Sculpture Heritage):** 5000 वर्षापूर्वीच्या हडप्पा संस्कृतीतील दगडी आणि कांस्य मूर्ती भारतीय शिल्पकलेच्या प्राचीनतेची साक्ष देतात. सिंधू संस्कृतीतील 'नर्तकीची मूर्ती' (Dancing Girl) हे कांस्य शिल्पकलेचे जगातील सर्वात प्राचीन उदाहरण मानले जाते, जे भारतीय तंत्रज्ञानाच्या प्रगत अवस्थेचे प्रतीक आहे.
- **सांचीचा स्तूप आणि भरहूत शिल्पकला (Sanchi Stupa and Bharhut Sculpture):** सम्राट अशोकाच्या काळात सांची स्तूपाची उभारणी झाली असली, तरी त्यावरील सुंदर कोरीव काम हे नंतरच्या काळातील जोड मानले जाते. भरहूत येथील स्तूप आणि त्यावरील शिल्पे ही भारतातील शिल्पकलेच्या निरंतर विकासाची साक्ष देतात, ज्यात बौद्ध धर्मातील विविध कथा शिल्पांच्या माध्यमातून जिवंत केल्या आहेत.
- **बौद्ध धर्माचा जागतिक प्रसार (Global Spread of Buddhism):** बौद्ध शिल्पकलेची परंपरा केवळ भारतापुरती मर्यादित न राहता ती जगभर पसरली. इंडोनेशियातील बोरोबुदूरचा स्तूप हा जगातील सर्वात मोठा स्तूप असून तो 8 व्या-9 व्या शतकात बांधला गेला. 1991 मध्ये युनेस्कोने याला जागतिक वारसा स्थळ म्हणून घोषित केले आहे, जे भारतीय कलाशैलीच्या जागतिक प्रभावाचे उदाहरण आहे.
- **वेरूळचे कैलास मंदिर (Kailasa Temple at Verul):** वेरूळ येथील कैलास मंदिर हे संपूर्णपणे एकाच पाषाणात (Monolithic) कोरलेले जगातील एक महान आश्चर्य आहे. हे मंदिर स्थापत्यकला आणि शिल्पकला यांचा अद्भुत संगम असून, एकाच महाकाय खडकातून वरून खाली अशा पद्धतीने हे मंदिर कोरण्यात आले आहे, जे आजही स्थापत्यशास्त्रासाठी एक आव्हान मानले जाते.

भारतीय मूर्तीविज्ञान आणि मंदिर स्थापत्यशैली

- **भारतीय मूर्तीविज्ञानाचा उदय (Rise of Indian Iconography):** इसवी सन पूर्व 2 व्या शतकात अफगाणिस्तान आणि लगतच्या प्रदेशात गांधार कलाशैलीचा उदय झाला, ज्यावर ग्रीक आणि पर्शियन संस्कृतीचा मोठा प्रभाव होता. त्यानंतर इसवी सन 1 ल्या ते 3 व्या शतकाच्या दरम्यान मथुरा कलाशैली विकसित झाली. मथुरा कलाशाळेनेच भारतीय मूर्तीविज्ञानाचा पाया रचला, ज्यामध्ये देवतांच्या प्रतिमा बनवण्याचे शास्त्रोक्त नियम आणि मानके निश्चित करण्यात आली.

- **देवतांच्या प्रतिमा आणि नाणी (Deities and Coins):** कुशाण राजांच्या काळात देवतांच्या प्रतिमांचा वापर त्यांच्या **नाण्यांवर** मोठ्या प्रमाणावर सुरू झाला. गुप्त साम्राज्याच्या काळात मूर्तीविज्ञानाचे नियम अधिक विकसित झाले आणि प्रतिमाशास्त्राचे (Iconographic rules) निकष ठरवले गेले. यामुळे भारतीय शिल्पांना एक विशिष्ट धार्मिक आणि सांस्कृतिक ओळख प्राप्त झाली.
- **कांस्य मूर्तीकला आणि चोल काळ (Bronze Casting and Chola Period):** 9 व्या ते 13 व्या शतकाच्या दरम्यान दक्षिण भारतात **चोल राजांच्या** आश्रयाखाली कांस्य मूर्ती बनवण्याची कला परमोच्च शिखरावर पोहोचली. या काळात शिव-पार्वती, नटराज, लक्ष्मी आणि विष्णू यांच्या अत्यंत देखण्या कांस्य मूर्ती तयार करण्यात आल्या, ज्या आजही जागतिक कला विश्वात **अद्वितीय** मानल्या जातात.
- **नटराज मूर्तीचे महत्त्व (Significance of Nataraja):** चोल काळातील नटराजाची कांस्य मूर्ती ही भारतीय शिल्पकलेतील लय, गती आणि संतुलनाचे एक **उत्कृष्ट उदाहरण** आहे. तांडव नृत्यातील शिवाची ही मुद्रा विश्वाच्या निर्मिती, जतन आणि विनाशाच्या चक्राचे प्रतीक मानली जाते, ज्याची प्रशंसा जागतिक स्तरावरील कला समीक्षकांनी केली आहे.
- **लेणी स्थापत्य आणि भिंतीचित्रे (Cave Architecture and Murals):** भारतातील लेणी स्थापत्याची परंपरा इसवी सन पूर्व 3 व्या शतकात सुरू झाली. अजिंठा आणि वेरूळ येथील लेणी ही स्थापत्य आणि शिल्पकलेचा **अपूर्व संगम** आहेत. या लेणींमधील भिंती आणि छतांवरील चित्रे आजही सुरक्षित असून, 1983 मध्ये युनेस्कोने या लेणींना **जागतिक वारसा स्थळ** म्हणून मान्यता दिली आहे.
- **मंदिर स्थापत्याचा उगम (Origin of Temple Architecture):** भारतात मंदिर स्थापत्याचा खऱ्या अर्थाने विकास 4 व्या शतकात **गुप्त काळात** झाला. सुरुवातीच्या काळातील मंदिरे अतिशय साधी असून त्यात केवळ एक गाभारा (Garbhagriha) आणि चार खांबांचा व्हरांडा असे. 8 व्या शतकापर्यंत भारतीय मंदिर स्थापत्य वेरूळच्या कैलास मंदिरासारख्या भव्य रचनांपर्यंत विकसित झाले होते.
- **नागर आणि द्रविड शैली (Nagara and Dravida Styles):** भारतीय मंदिर स्थापत्याचे दोन मुख्य प्रकार आहेत : उत्तर भारतातील **नागर शैली** आणि दक्षिण भारतातील **द्रविड शैली**. या दोन्ही शैलींचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांचे शिखर आणि गोपुरे. या दोन्ही शैलींच्या मिश्रणातून '**वेसर**' (**Vesara**) शैलीचा जन्म झाला, जी प्रामुख्याने कर्नाटक आणि महाराष्ट्रात आढळते.

- **भूमिज शैली आणि तिची वैशिष्ट्ये (Bhoomija Style and Characteristics):** मध्य प्रदेश आणि महाराष्ट्रात नागर शैलीशी साधर्म्य असणारी '**भूमिज**' शैली मोठ्या प्रमाणावर आढळते. या शैलीमध्ये शिखरावर लहान लहान शिखरांची रांग असते, जी खालून वरपर्यंत सलग गेलेली दिसते. यामुळे मंदिराचे शिखर पायथ्यापासून शेंड्यापर्यंत चढत गेल्याचा आभास निर्माण होतो.
- **हेमाडपंती मंदिरे (Hemadpanti Temples):** महाराष्ट्रात 12 व्या-13 व्या शतकात बांधलेली मंदिरे '**हेमाडपंती**' शैलीची म्हणून ओळखली जातात. या मंदिरांचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांची **नक्षत्र आकृती (Star-shaped)** बांधणी होय. या मंदिरांच्या बाह्य भिंती झिग-झॅग स्वरूपाच्या असतात, ज्यामुळे प्रकाशाचा आणि सावल्यांचा एक सुंदर खेळ पाहायला मिळतो.
- **सिमेंटविना बांधकाम (Construction without Mortar):** हेमाडपंती मंदिरांची बांधणी **दगडात दगड खोचून** (Tenon and Mortise joints) केली जाते, ज्यामध्ये कोणत्याही चुन्याचा किंवा सिमेंटचा वापर केला जात नाही. अंबरनाथ येथील अंबेश्वर मंदिर, सिन्नरचे गोदेश्वर मंदिर आणि हिंगोलीतील औंढा नागनाथ ही या शैलीची **सर्वोत्कृष्ट उदाहरणे** आहेत.

भारतीय-इस्लामी स्थापत्यकला आणि इंडो-गोथिक शैली

- **सांस्कृतिक संमिश्रण आणि नवीन स्थापत्य (Cultural Blending and New Architecture):** मध्ययुगीन काळात भारतातील मुस्लिम सुलतानांच्या आश्रयाखाली पर्शियन, मध्य आशियाई, अरबी आणि मूळ भारतीय स्थापत्यशैलींचे **अपूर्व मिश्रण** झाले. यातून 'भारतीय-इस्लामी' (Indo-Islamic) स्थापत्यशैलीचा उदय झाला, ज्याने भारतीय वास्तुकलेला एक नवीन चेहरा दिला. या शैलीमध्ये कमानी, घुमट आणि मिनार यांचा प्रामुख्याने वापर करण्यात आला, ज्यामुळे इमारतींना भव्यता प्राप्त झाली.
- **कुतुब मीनारची भव्यता (Grandeur of Qutub Minar):** दिल्लीतील **कुतुब मीनार** हे भारतीय-इस्लामी स्थापत्यकलेचे एक उत्कृष्ट प्रतीक आहे. याचे बांधकाम 12 व्या शतकात **कुतुबुद्दीन ऐबक** याच्या काळात सुरू झाले आणि 13 व्या शतकात अल्तमशच्या काळात पूर्ण झाले. 73 मीटर (240 फूट) उंचीचा हा मिनार जगातील सर्वात उंच विटांचा मिनार असून, युनेस्कोने याला **जागतिक वारसा स्थळ** म्हणून घोषित केले आहे.

- **ताजमहाल : प्रेमाचे प्रतीक (Taj Mahal - Symbol of Love):** मुघल सम्राट शाहजहान याने आपली पत्नी मुमताज महलच्या स्मृतीप्रत्यर्थ आग्रा येथे ताजमहाल उभारला. हा महाल भारतीय-इस्लामी स्थापत्यकलेचे सर्वोच्च शिखर मानला जातो. पांढऱ्या संगमरवरी दगडातील ही वास्तू तिच्या प्रमाणबद्धतेसाठी आणि सौंदर्यासाठी जगप्रसिद्ध असून, जगभरातील पर्यटकांचे हे मुख्य आकर्षण आहे.
- **विजापूरचा गोल घुमट (Gol Gumbaz of Bijapur):** 17 व्या शतकात कर्नाटक राज्यातील विजापूर येथे मोहम्मद आदिलशाहचा 'गोल घुमट' बांधण्यात आला. या इमारतीचे वैशिष्ट्य म्हणजे तिचा अवाढव्य घुमट आणि त्याखाली असलेला 'बोलका सज्जा' (Whispering Gallery) होय. येथे हळू आवाजात बोललेला शब्दही समोरच्या भिंतीपर्यंत स्पष्ट ऐकू येतो आणि टाळी वाजवल्यास तिचा प्रतिध्वनी अनेक वेळा उमटतो.
- **इंडो-गोथिक स्थापत्यशैली (Indo-Gothic Architecture Style):** ब्रिटिश राजवटीत भारतात एका नवीन स्थापत्यशैलीचा उदय झाला, जिला 'इंडो-गोथिक' शैली असे म्हटले जाते. ब्रिटिशांनी बांधलेली चर्च, सरकारी कार्यालये, मोठ्या अधिकाऱ्यांची निवासस्थाने आणि रेल्वे स्थानके या शैलीत आहेत. यामध्ये युरोपीय गोथिक शैली आणि भारतीय स्थानिक घटकांचा मेळ घालण्यात आला, जो ब्रिटिश सत्तेच्या वैभवाचे प्रतीक होता.
- **छत्रपती शिवाजी महाराज टर्मिनस (Chhatrapati Shivaji Maharaj Terminus):** मुंबईतील छत्रपती शिवाजी महाराज टर्मिनस (पूर्वीचे व्हिक्टोरिया टर्मिनस) हे इंडो-गोथिक स्थापत्यकलेचे भारतातील सर्वोत्कृष्ट उदाहरण आहे. या इमारतीवरील कोरीव काम, कमानी आणि पुतळे हे त्या काळातील वास्तुकलेच्या प्रगल्भतेचे दर्शन घडवतात. या इमारतीलाही युनेस्कोने जागतिक वारसा स्थळाचा दर्जा दिला आहे.

ऐतिहासिक वास्तू	स्थान	प्रमुख वैशिष्ट्य
कुतुब मीनार	दिल्ली	जगातील सर्वात उंच विटांचा मिनार (73 मीटर).
ताजमहाल	आग्रा	पांढऱ्या संगमरवरीतील भव्य मकबरा, जागतिक आश्चर्य.
गोल घुमट	विजापूर	बोलका सज्जा (Whispering Gallery) आणि विशाल घुमट.
CSMT रेल्वे स्थानक	मुंबई	इंडो-गोथिक शैलीचा सर्वोत्कृष्ट नमुना.

- **स्थापत्यकलेचे सामाजिक महत्त्व (Social Significance of Architecture):** वरील सर्व वास्तू केवळ दगड-विटांच्या इमारती नसून, त्या त्या काळातील राजकीय सत्ता, धार्मिक श्रद्धा आणि तांत्रिक प्रगतीचे जिवंत पुरावे आहेत. या वास्तूंच्या माध्यमातून आपल्याला भारताच्या विविध कालखंडातील बदलत्या सांस्कृतिक प्रवाहांचा अभ्यास करता येतो.
- **ऐतिहासिक वारशाचे जतन (Preservation of Historical Heritage):** या जागतिक वारसा स्थळांचे जतन करणे ही केवळ सरकारची जबाबदारी नसून, ती प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य आहे. या वास्तू भारताच्या सांस्कृतिक पर्यटनाचा कणा आहेत आणि त्यातून देशाला मोठ्या प्रमाणावर परकीय चलन प्राप्त होते. ऐतिहासिक वास्तूंची हानी टाळण्यासाठी कडक कायदे आणि जनजागृतीची आवश्यकता आहे.

भारतीय ललित कला : लोकपरंपरा आणि शास्त्रीय वारसा

- **ललित कलांचे स्वरूप (Nature of Performing Arts):** भारतीय परंपरेत ललित कला किंवा 'आंगिक कला' या अत्यंत समृद्ध आहेत. यामध्ये लोकसंगीत, लोकनृत्य, लोकनाट्य आणि शास्त्रीय कलांचा समावेश होतो. या कला केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून, त्या त्या प्रदेशाच्या सांस्कृतिक अस्मितेचा आणि लोकांच्या दैनंदिन जगण्याचा एक अविभाज्य भाग आहेत. प्रत्येक प्रदेशाची स्वतःची वैशिष्ट्यपूर्ण लोककला आहे, जी तिथल्या भौगोलिक आणि सामाजिक स्थितीनुसार विकसित झाली आहे.
- **महाराष्ट्रातील समृद्ध लोककला (Folk Arts of Maharashtra):** महाराष्ट्र हे लोककलांच्या बाबतीत अत्यंत प्रगत राज्य आहे. येथे धार्मिक उत्सव आणि सामाजिक जीवनाचा भाग म्हणून विविध कलाप्रकार विकसित झाले आहेत. यामध्ये प्रामुख्याने कोळी नृत्य, तारपा नृत्य, कोकणचे दशावतार, पोवाडा, कीर्तन, जागर-गोंधळ आणि भारूड यांचा समावेश होतो. या कलाप्रकारांनी महाराष्ट्राची लोकसंस्कृती आजही जिवंत ठेवली आहे.
- **भरतमुनीचे नाट्यशास्त्र (Bharatmuni's Natyashastra):** भारतीय शास्त्रीय ललित कलांचा पाया भरतमुनींनी लिहिलेल्या 'नाट्यशास्त्र' या ग्रंथात दडलेला आहे. हा ग्रंथ संगीत आणि नाटक या विषयावर चर्चा करणारा जगातील सर्वात प्राचीन ग्रंथ मानला जातो. यामध्ये कलेच्या सादरीकरणाचे सूक्ष्म नियम दिले असून, कलाकाराने भावना कशा व्यक्त कराव्यात याचे मार्गदर्शन केले आहे.